

ÖVERRUB
SKRIFT NR

Pinoberget. En socialhistorisk studie utifrån sentida bebyggelse lämningar och obesuttna människor.

Av Hans Lind, Ingela Holmgren, Eva Svensson & Stig Emilsson

Rapport 2000 Skogsvårdsstyrelsen Värmland-Örebro

Innehåll

Inledning	48	Burfallet	60
Järnbruken och dess människor.....	49	Till Burfallet.....	60
Träskoadeln.....	49	Skinnarbacken, Skinnars, Klaraborg och Brytå	
Pinoberget och Älvsbacka bruk.....	50	61
Pinoberget och dess bebyggelse	52	Skinnarbacken	61
Landskapet kring Pinoberget.....	53	Erik Hindriksson och hans söner på Skinnarbacken.....	62
Bebyggelselämningarnas hemmanstillhörighet.....	53	Skinnars och Klaraborg.....	62
Traditioner kring Pinoberget.....	53	Bakgrund	62
Vad arkiven berättar	54	Olov på Skinnars och Petrus på Klaraborg	62
Nybacks/Fallet.....	54	Brytå	63
Bakgrund	54	Bakgrund	63
Ett viktigt äktenskap.....	55	Till Kvarnåsen	63
Till Nybacks.....	55	"...far till Nils i brytå"	63
Pino och Nedre Granhult	55	Erik Olsson med familj på Brytå, Butorp	64
Bakgrund	55	Eriksberg.....	64
Peter och Johannas förpantningskontrakt	56	Till Eriksberg	64
De båda sönerna.....	56	Sanningen.....	64
Olle Grankvist på Nedre Granhult	56	Bakgrund	64
Jönshagen	56	Till Butorp	65
Bakgrund	56	Löggen (Jägarlycka).....	65
Jönshagen.....	57	Bakgrund	65
Vem var Jöns-Stina?	57	Till Norra Butorp.....	65
Pino och Jan Olof Danielsson.....	57	Före detta fältjägare	65
Bakgrund	57	Baggannas	65
Bogberget.....	58	Bakgrund	66
Den hypotetiska "Bogen", Olof Pettersson	58	Till Butorp	66
Sju barn och fattigvård	58	Bebyggelsen på Pinoberget - de fysiska lämningarna	67
Den andra tragedin och de första stöldrarna	58	Inledning	67
Den andra hustrun, Maria Andersdotter	59	Syfte och metoder.....	67
Olof och Maja på Södra Ås	59	Bebyggelselämningarna.....	69
Fängelse och straffarbete	59	Älvsbacka socken, RAÄ 22, Fågelbergs	69
Slutet.....	59		
Avslutning.....	59		

Älvsbacka socken, RAÄ 23, Bogberget.....	69	Övre Ulleruds socken, RAÄ 91, Burfallet7	6
Arkeologisk undersökning	69	Naturvärden.....	78
Naturvärden.....	70	Övre Ulleruds socken, RAÄ 92, Gamla Brytå...78	
Övre Ulleruds socken, RAÄ 70, Lögnen	71	Naturvärden.....	78
Naturvärden.....	71	Övre Ulleruds socken, RAÄ 93, Brytå.....78	
Övre Ulleruds socken, RAÄ 71, Sanningen	71	Naturvärden.....	78
Arkeologisk undersökning	71	Övre Ulleruds socken, RAÄ 94, Baggannas	78
Naturvärden.....	72	Naturvärden.....	79
Övre Ulleruds socken, RAÄ 72, Fallet/Nybacks	72	Övre Ulleruds socken, RAÄ 95, Klaraborg.....79	
Naturvärden.....	72	Övre Ulleruds socken, Östra Bråten (RAÄ nr saknas).....	80
Övre Ulleruds socken, RAÄ 73, Nedre Granhult	72	Summering av fältarbetsresultaten	80
Arkeologisk undersökning	73	Pinotorparna och rummet	83
Naturvärden.....	73	Gränser i landskapet	83
Övre Ulleruds socken, RAÄ 74, Övre Granhult74		Den tuktade naturens symboliska värde	83
Naturvärden.....	74	Vägar och stigar	84
Övre Ulleruds socken, RAÄ 75, Skinnars	74	Bebyggelsenamn	84
Naturvärden.....	75	Hur människor i bygden ser på Pinoberget	86
Övre Ulleruds socken, RAÄ 75, Eriksberg.....76		Frågor och svar	86
Naturvärden.....	76	Avslutande diskussion	88
Övre Ulleruds socken, RAÄ 77, Jönshagen	76	De fysiska lämningarna	88
Övre Ulleruds socken, RAÄ 89, Pino (Pinotorpet).....	76	Socialhistorisk tolkning.....	89
Övre Ulleruds socken, RAÄ 90, Skinnarbacken	76	Folkliga traditioner och verkligheten	91
Naturvärden.....	76	Fotnoter	92
		Referenser	93

Inledning

Bebyggelseämningar från sen tid är en betydelsefull del av kulturlandskapet; de är många, de är ofta väl synliga och de har ofta ett namn. Bebyggelseämningarna bidrar till landskapets struktur. För många människor utgör berättelser om bebyggelseämningarna och deras inbyggare en närliggande och ofta igenkännande lokalhistoria. Trots att de sentida bebyggelseämningarnas antikvariska status har höjts, och att enstaka sentida bebyggelseämningar har varit föremål för arkeologiska undersökningar under de senaste åren, förefaller det saknas en uttalad forskningsagenda kring dessa. Detta torde bero på att det saknas underlag för bedömningar av de sentida bebyggelseämningarnas allmänna vetenskapliga värde som fysiska lämningar. Föreliggande studie har genomförts som ett inlägg i en diskussion om det finns ett behov av en sådan här forskningsagenda och vilken potential och egenskaper de sentida bebyggelseämningarna har som ett arkeologiskt källmaterial.

Parallellt har en rapport *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering* skrivits på uppdrag av RAÄ. Detta är en tematisk forsknings-/kunskapsutvärdering kring sentida bebyggelseämningar som är tänkt att, bl.a. presentera och diskutera aktuella frågeställningar, redogöra för nuvarande kunskapsläge samt utveckla tankegångar kring framtida hantering. Rapporten har till bakgrund en pågående antikvarisk diskussion kring hanteringen av de sentida bebyggelseämningarna.

Som utgångspunkt och förutsättning för föreliggande arbete betraktas de sentida bebyggelseämningarna som *socialhistoriska dokument* med en vetenskaplig potential. Här ställs frågan om inte de, särskilt ur ett europeiskt perspektiv, relativt välbevarade bebyggelseämningarna, liksom de landskap de omges av, utgör möjliga ingångar till studiet av de mindre besuttna eller obesuttna klasserna. Rumsliga och tidsmässiga aspekter kan knytas till socialt handlande genom sociala handlingsteorier, som syftar till att förklara varför samhällen utvecklas på ett visst sätt och vad som formar dem. Enligt strukturingsteorin leder människors återkommande och regelbundna handlande till att sociala strukturer skapas. Eftersom de sociala strukturerna återverkar på de olika individerna, är situationen föränderlig (Giddens 1984). Enligt denna teori producerar och reproducerar rutinerade handlingar olika företeelser som lämnar fysiska spår i landskapet. Landskapet kan i linje med detta betraktas som ett medium för och ett resultat av individers och gruppernas dagliga aktiviteter. Individen påverkar sin materiella omgivning och således också de rum individen

uppehåller sig och agerar i. Genom relationen och den ömsesidiga påverkan mellan människa och landskap, blir landskapet bärare av olika subjektiva, sociala och kognitiva värden (Austin & Thomas 1990, s. 45, 51 och Tilley 1994, s. 10-11, 23).

I föreliggande rapport har vi studerat en grupp obesuttna människor under 1800-talets senare del samt lämningarna efter deras bebyggelse. Studien utgår från olika skriftliga källor och fysiska spår i landskapet, i första hand bebyggelseämningar och stigar. Vi har försökt fånga dessa människors inbördes relationer liksom deras relationer till omvärlden, främst till ett närliggande bruk och de bönder på vilkas mark de bodde på. Av centralt intresse har varit att relatera bebyggelseämningarnas utformning och rumsliga förhållanden till människornas släktskapsförhållanden, yrken samt sociala och ekonomiska situation. Vi har även, i en mindre enkätstudie, tittat på hur dagens lokalbefolkning ser på lämningarna av de obesuttnas bebyggelse.

Studieområdet, det s.k. *Pinoberget*, valdes då det innehöll ett relativt stort antal bebyggelseämningar av olika karaktär inom ett begränsat område. Dessutom fanns det ett utgångsmaterial i den information Övre Ulleruds hembygdsförening (ÖUHF) sammanställt i sin torpinventering. Det fanns utöver detta, en del intresseväckande folkliga föreställningar kring området och dess invånare. Ytterligare ett skäl till att välja Pinoberget var att byalaget *Älvan* i Älvsbacka har intresse av området, och bl. a. planerar att anlägga en vandringsled i området med skyltning av de olika objekten. En sådan publik användning av forskningsresultatet, tänkt att komma besökare och lokalbefolkning till del, passade väl med tanke på de sentida bebyggelseämningarnas betydelse för den breda allmänheten.

Vad gäller en redogörelse för den allmänna historiska situationen samt forskningshistorik vad gäller de sentida bebyggelseämningarna hänvisas till den ovan nämnda rapporten: *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering* (av Hans Lind & Eva Svensson, manus prel. 2001)

Studien har kunnat genomföras tack vare anslag från Länsstyrelsen i Värmland, Landstinget i Värmland samt Stiftelsen Prytziska fonden nr 1. Vi vill tacka Christina Rosén och Monica Helmersson för värdefulla synpunkter under arbetets gång.

Karlstad december 2000

Hans Lind, Ingela Holmgren, Eva Svensson & Stig Emilsson

Järnbruken och dess människor

Järnbruken skulle kunna karaktäriseras som stora skogs- och jordbruksegendomar med järnet som en betydelsefull, icke-agrar "cashcrop". Av de människor som var beroende av bruken var en minoritet lönearbetare direkt involverade i järnproduktionen. Majoriteten sysslade med födoproduktion, transporter och bränsleproduktion. Lejonparten av jordrönten utkrävdes i form av kolning och körslor. Då underlydande torpare och bönder ofta kolade och körde i större utsträckning än vad jordrönten krävde, utgjorde dessa arbeten en viktig extraförtjänst. Ofta räckte inte de underlydande brukarnas egna brukningsenheter för den egna försörjningen. Detta kunde då kompenseras genom uttag i bruksmagasinen, betalad med kolning och körslor utöver de stadgade kvantiteterna. En begränsning i kolproduktionen var att kol inte kunde transporteras längre sträckor med häst. De som kolade måste därför rekryteras i brukets närområde. För bl. a. järntransporter rekryterades s.k. förbönder som kunde bo mer avlägset, men också självägande bönder i brukets närhet kunde tjäna extra pengar i samband med körslor åt bruken (Jonsson 1983, s. 113).

Utmärkande för bruken var en utpräglad social hierarki, ordnad utifrån yrkesgrupper och skicklighet. Tjänstemännen stod relativt högt och bland de som arbetade i själva produktionen intog smederna en särställning. Längst ned på skalan stod torpens pigor och drängar (Skeppstedt, 1975, s. 7). Vidare utmärktes bruken också av relationer som karaktäriserades av ömsesidighet och distans. Förhållandet mellan bruksägaren och befolkningen brukar beskrivas som patriarkalisk; båda parter hade sina förpliktelser och bruksägaren stod för ett trygghetssystem som i sin utformning var enkel, men unik, för sin tid. Bruksägaren försåg arbetarna med bostad och ibland med sjukvård och pensioner. Med den centraliserade livsmedelsförsörjningen - bruksmagasinen/bruksbutiken - fanns en permanent tillgång på mat (Essemyr 1971, s. 87-88). Ofta betalades en del av lönen i natura t. ex. i mat, bostad och ved. Den vanligaste formen av naturalön var bostad med täppa, vedbrand och betesrätt för egna djur (Larsson 1986, s.20). Detta innebar att arbetarnas beroende av bruket var stort. Den som fick avsked förlorade inte bara jobbet, utan också bostaden och den garanterade tillgången på livsmedel.

De lägst betalda arbetena utfördes av barn, åldringar och kvinnor. Deras löner bokfördes oftast under familjens samlade arbete. Dagkarlarna, liksom extraarbetare och torpare, hörde till de lägst betalda då de ej ansågs avkrävas någon särskild "konstskicklighet" (Larsson 1986, s. 15). Bostäder kunde ingå i kontrakten men även arrendeavgifter förekom. I många fall var tilldelandet av bostäder helt nödvändigt för att kunna rekrytera arbetskraft och i motsvarande grad var arbetarna hänvisade till brukets bostäder då alternativ saknades (Larsson 1986, s. 21).

Träskoadeln

Innan götjärnsprocesserna (bl.a. bessemer-, martin-, thomasprocesserna) slog igenom i slutet av 1800-talet, dominerade Sveriges stålproduktion av lancashiresmidet. Detta smide, liksom de äldre tysk- och vallonsmidet, var produktionsformer som, till skillnad från götjärnsprocesserna, präglades av hantverksmässighet där det ställdes stora krav på smältsmedernas erfarenhet och skicklighet. Bland brukens arbetare utgjorde smederna en elit. Denna särställning får ett tydligt uttryck i de skämtsamma benämningarna "smed-" eller "träskoadel". De representerade ett ålderdomligt socialt mönster. Deras starka position förklaras till stor del av den nyckelroll de hade i produktionen. Lite tillspetsat kan man säga att brukets hela existens vilade på denna kategori arbetare (Bursell 1975, s. 208, 233). Vid götjärnsprocesserna hölls järnet flytande genom hela processen fram till urtappningen varefter den formades till en göt. På detta järnbad kunde man, till skillnad från bl. a. lancashiresmetoden, ta prover hur långt färskningen fortskridit. Lancashiresmeden, liksom tysk- och vallonsmeden, var däremot helt utelämnad till sin erfarenhet och sina sinnen för att bedöma att järnet var klart (Bursell 1975, s. 42).

Smedernas yrkesutövande präglades av självständighet och frihet. Yrket ärvdes ofta från far till son och det fanns, som Barbro Bursell uttrycker det, en djupare yrkesmedvetenhet och en skråanda bland de lancashiresmeder hon studerat (Bursell 1975, s. 72-77). Lancashiresmederna tjänade, åtminstone under lancashiresmidets storhetstid, betydligt bättre än t. ex. valsverksarbetarna och kättingsmeder. Smedernas vid Ramnäs bruk, som Barbro Bursell studerat, inkomster-

var jämförbara med tjänstemännens, och det var inte ovanligt att de kunde bygga upp sparkapital för att trygga sin ålderdom. De var t.o.m. så välavlönade att de höll sig över inkomststrecket för rösträtt innan rösträttsreformen 1909 (Bursell 1975, s. 140-157).

Pinoberget och Älvsbacka bruk

Under 1600-talet ville statsmakterna flytta ut stångjärnssmidet från Filipstads bergslag i östra Värmland för att bl.a. spara virket till hyttorna och gruvorna. Som ett resultat av denna aktiva näringspolitik förlades bruken till skogrika områden med tillgång till vattenkraft, i främst mellersta och västra Värmland. År 1642 anlades Östanås, även kallad Älvsbacka, bruk mellan sjöarna Lersjön (Östra Örten) och Gräsmången i dåvarande Nyeds socken ca 4 mil norr om Karlstad. Två år senare, 1644, anlades en hytta på platsen och samma år erhöles privilegium för den första stångjärnshammaren. År 1656 privilegierades den andra stångjärnshammaren. Hyttan lades snart ned då man istället valde att hämta tackjärnet från den år 1686 etablerade Svartåhyttan några mil öster om Älvsbacka. Järnbruket blomstrade efter hyttans nedläggning och utgjorde vid 1695 års taxering ett av Värmlands största bruk. Under 1700-talets senare del utvidgades bruket med en plåt hammare och två spikhammare, varav plåtsmidet dock upphörde på 1830-talet. Vid 1800-talets mitt skedde en omfattande expansion och modernisering av bruket. Förutom att lancashiresmidet fick ersätta tysksmidet anlades ett gjuteri och ett valsverk. Även under 1800-talets andra hälft försökte brukspatronerna vid Östanås att följa med i den hastiga tekniska utvecklingen. I slutet av 1800-talet expanderade de s.k. götjärnsprocesserna på bekostnad av lancashiresmidet, och som svar på denna utveckling satsades kapital i en martinugn 1888. De omfattande investeringarna till trots sjöng bruket nu sin svanesång. Avgörande för dess fall blev avståndet till järnvägen. År 1879 var Bergslagsba-

nan, med Molkom station ca 17 km söder om Älvsbacka, färdigbyggd. Järnvägen kom att helt förändra villkoren för produktionens lokalisering. I den hårda konkurrenssituation som rådde, var det i längden omöjligt att klara av lönsamheten på en plats så långt ifrån den nya infrastrukturen. År 1893, endast fem år efter det att man hade anlagt martinugnen, var därför konkursen ett faktum och Östanås bruk gick ur tiden (Furuskog 1924, s. 187-188, 272, 414-415, Melander 1992, Söderberg 2000, s. 113-115). Troligen p.g.a. de instabila förhållanden som föregick nedläggelsen flyttade kvalificerad arbetskraft från Älvsbacka redan innan konkursen. I ett arbete kring Ljusne bruk i Hälsingland påvisas att av de 16 kvalificerade järnbruksarbetare (smeder, smältare och gjutare) som inflyttade till Ljusne från Värmland, kom nästan samtliga från Älvsbacka. Merparten flyttade till Ljusne under åren 1884-1886, alltså före Östanås bruk lades ned (Rondahl 1972, s. 102-103, 230).

Nedläggningen av Östanås bruk fick stora demografiska effekter. I Johan Söderbergs studie av bruksdödens verkningar i Värmland, framgår att under den stora bruksdöden 1860-1910, är nedläggelsen av detta bruk den som fått störst effekt på befolkningsrörelsen. På bruket var 160 arbetare sysselsatta i den direkta driften, vilket var mer än på något annat bruk. Nedläggelsen innebar en språngartad utflyttning och 2/3 av arbetarna flyttade ut från Älvsbacka församling inom tre år. Den marginella emigrationen oräknad, spred sig de flyttande arbetarna över 20 församlingar. De flesta flyttade till Karlskoga och Eda, och blev i allmänhet de äldre arbetarna (Söderberg 2000, s. 113-115). De omfattande förändringarna skall dock inte översättas till att livsvillkoren i Älvsbacka socken försämrades i motsvarande grad, snarare tvärtom. Trots bruksnedläggningen sjönk den av Söderberg studerade fattigdomskvoten i Älvsbacka under 1890-talets första hälft (Söderberg 2000, s. 120).

Karta över Älvsbacka och Östanås samt detta områdes placering i Sverige och Värmland. Observera att Pinoberget med dess studerade bebyggelseämningar återfinns i områdets norra, centrala del.

Pinoberget och dess bebyggelse

Fig. 1. Pinoberget med dess bebyggelselämningar 1888. Utsnitt av Hembygdskartan. Se även bilaga på sid 74 där området visas i relation till Butorps-området och Älvsbacka.

Pinobergets bebyggelseområde är beläget på gränsen mellan Älvsbacka och Övre Ulleruds socknar, ca 2,5 km öster om Östanås gamla bruk. Namnet Pinoberget förekommer inte på några av de kartor som studerats utan är uteslutande baserat på lokal, muntlig tradition. Det kan därmed finnas olika uppfattningar om vilken geografisk utsträckning Pinoberget har. Vad gäller namnet förefaller det rimligt att anta att det är bebyggelseenheten Pino som fått låna området sitt namn. Själva Pino-namnet har dock en oklar bakgrund, vilket kommenteras i stycket ”Bebyggelsenamn”.

Bebyggelsen på Pinoberget verkar ha etablerats under en snäv tidsperiod under 1800-talets senare hälft. Merparten av de kända Pinotorpen finns upptagna på Hembygdskartan från 1888, men saknas i de äldre lantmäte-

riakterna över de aktuella hemmanen och socknarna mellan 1707-1851 (LMV R 99-1:1 1707; R 92-16:2 1752; R 99-49:2 1793; R 99-9:2 1843-44; R 99-49:4 1845; R 99-50:5 1846-51; R 99-8:2 1917).

De bebyggelseenheter som finns upptagna med namn på Hembygdskartan är: *Lögnen*, *Sanningen*, *Eriksberg* och *Brofallet* (*Burfallet*). Utöver dessa med namn försedda bebyggelseenheter finns lägenheter markerade på Hembygdskartan vilka enligt ÖUHF heter: *Skinnars*, *Nedre Granhult*, *Nybacks/Fallet*, *Pino*, *Skinnarbacken*, *Bogberget* och *Klaraborg*. De bebyggelseenheter som saknas på kartan men vilka ÖUHF har uppgifter om är: *Jönshagen*, *Östra Bråten*, *Baggannas*, *Brytå*, *Gamla Brytå* samt *Övre Granhult*.

Landskapet kring Pinoberget

Pinoberget låg på 1800-talets slut i ett barrskogslandskap med sjöar och älvar (se Bilaga). Bebyggelsen i det omgivande landskapet låg samlad i dalgångarna, oftast inom 1-2 kilometers avstånd från vattendrag och sjöar. Det centrala vattnet för Butorp¹ var den lilla sjön Åstjärn, och för Älvsbacka den avlånga och nordsydligt löpande sjön Östra Örten.

Bostäderna som låg nere vid vattnen inne i de uppodlade områdena var samlingar av gårdar. Bebyggelsen i och omkring Butorp ser ut att ha vuxit fram mer spontant, och kring sjön Åstjärn fanns ett helt system av vägar och gränsdragningar som sträckte sig ut i alla riktningar från sjön. Gårdarna låg i klungor om 1-9 gårdar men det vanligaste antalet var 2-3 gårdar. Torpen låg oftast för sig eller i små klungor, ofta i utkanten av jordbruksmarkerna. I Butorp låg ovanligt många torp utspridda mellan gårdarna och detta utgör ett undantag.

I Älvsbacka var bebyggelsen mer rumsligt strukturerad. Detta beror på att vägnät och åkermark sträckte sig utmed Östa Örten i nordsydlig riktning, och på det faktum att brukets bebyggelse på Östanås låg ordnad som en huvudgård med flankerande byggnader. Bebyggelsen i bruksmiljöer utmärker sig i allmänhet gentemot annan bebyggelse genom en mer utpräglad rumslig organisation.

Utöver gårdar och torp fanns även lägenheter och backstugor, och det var till dessa kategorier bebyggelsen på Pinoberget hörde. Pinotorpen låg avskilt från både Älvsbacka och Butorp. Trots att huvuddelen av bebyggelsen låg i Övre Ulleruds socken var det relativt sett närmare till Älvsbacka än till gårdarna kring Åstjärn. Det är dock tydligt att Pinoberget utgjorde ett eget bebyggelseområde i förhållande till både Älvsbacka och Butorp.

Bebyggelselämningarnas hemmanstillhörighet

Som konstaterats anlades i princip samtliga de i studien ingående bebyggelselämningarna på Butorpböndernas mark i Övre Ulleruds socken. Undantaget utgörs av Bogberget som, enligt Hembygdkartan, låg på Östanås bruks mark i Älvsbacka socken. Enligt ÖUHF skall Bogberget ha uppförts på häradsgränsen; ”på ingen mans land”. Som framgår av Hembygdkartan låg ytterligare en bebyggelselämning öster om häradsgränsen, söder om Bogberget. Denna bebyggelselämning är Fågelbergs eller rättare sagt en lägenhet som överlagra- des av Fågelbergs (se vidare ”Bebyggelsen på Pinoberget – de fysiska lämningarna”).

Övriga bebyggelselämningar låg alltså på Butorpsböndernas mark på västra sidan socken- och häradsgränsen. Om man utgår från den fastighetsbild som förelåg år 1888 (då ekonomiska kartan/häradskartan, vars koncept ligger till underlag för Hembygdkartan,

utarbetades) var fördelningen lägenheter på de olika fastigheterna följande:

Norra Butorp: *Sanningen* och *Löggen*.

Butorp; *Eriksberg* och den på Hembygdkartan ej förekommande *Baggannas*.

Kvarnbråten: *Brofallet* (Burfallet) samt de på Hembygdkartan ej förekommande *Gamla Brytå* och *Brytå*.

Södra Butorp: *Skinnars* och *Klaraborg*.

Norra Ås: *Skinnarbacken*.

Södra Ås: *Nedre Granhult*, *Nybacks/Fallet*, *Pino* samt den på Hembygdkartan ej förekommande *Övre Granhult*.

Pinobergets bebyggelse är utsatt utan några beteckningar såsom ”T” för torp eller ”B”, alternativt ”Bs”, för backstuga eller bebyggd lägenhet. Vi kan dock utgå ifrån att bebyggelsen på Pinoberget skall kategoriseras som backstugor/bebyggda lägenheter. Bl. a. har Pinotorpen betydligt mindre produktionsmarker knutna till sig än de bebyggelseenheter som är utsatta som torp på Hembygdkartan. Detta antagande stöds av den information arkiven har gett om Pinobergets innevånare.

Traditioner kring Pinoberget

Kring Pinoberget har uppstått lokala traditioner och föreställningar. Stig Emilsson och Conny Larsson intervjuade i samband med ett specialarbete i gymnasiet Ludvig Forssten som var född och uppvuxen kring sekelskiftet i Kvarnåsen, Butorp (Emilsson & Larsson 1976). M.a.o. var han uppväxt i Pinobergets närområde under en tid då det troligen fanns kvar bebyggelse där. Som Ludvig Forssten mindes fanns det tre kategorier människor som ute i bygderna arbetade för bruken: självägande bönder, skogstorpäre och ”...de som i detta område kallades Pinotorpare”. Pinotorparna, berättade Forssten, var smeder som arbetade åt bruken i Mölnbacka och Östanås. De arrenderade små torp på bolagskogarna som till areal och djurbestand var mycket mindre än de övriga skogstorparna. I en jämförelse mellan dessa kategorier var de som hade det sämst ställt ”...förvisso Pinotorparna...” Dessa var direkt beroende av bolaget, utan att ha någon egentlig utkomstmöjlighet på det lilla torpet. Pinotorparna försvann slutligen från trakten när Östanås bruk gick i konkurs, berättade Forssten. I denna tradition framträder Pinotorparna inte bara som en geografiskt definierad grupp, utan som en särskild social kategori som är synnerligen utsatt och fattig.

En annan tradition berättar att Pinobergets inbyggare arbetade vid Älvsbacka bruk. Dessa ville inte, vilket var brukligt, bo på brukets mark, utan valde att bosätta sig på Butorpböndernas mark för att på så sätt fick en friare ställning gentemot bruket.²

Vad arkiven berättar

Följande text är en kommenterad redogörelse för de arkivstudier Stig Emilsson genomfört kring Pinobergets invånare. Dessa arkivstudier syftade till att reda ut vilka som bodde på Pinobergets olika bebyggelseenheter, vilka interna och externa relationer de hade, på vilka villkor de bodde i respektive bebyggelseenhet samt under vilka övriga sociala och ekonomiska förhållanden de levde. För att underlätta läsningen kompletteras texten med grafiska framställningar av Pinobergets inbyggare och deras relation till bebyggelsen och varandra. Av avgörande betydelse för denna studie är de uppgifter som nedtecknats i samband med Övre Ulleruds hembygdsförenings (ÖUHF) torpinventering, och att i arkivmaterialet försöka identifiera de personer som ÖUHF placerar på respektive bebyggelseenhet har varit studiens metod. ÖUHF:s information är i första hand grundad på muntligt återgivna hågkommelser bland enskilda deltagare i torpinventeringen. Vissa av ÖUHF:s uppgifter har en sådan detaljeringsgrad att de ger intrycket av att vara baserade på arkivstudier, men detta har inte kunnat bekräftas. Till ÖUHF:s information har tillfogats muntliga underrättelser från enskilda personer vid skilda tillfällen. De arkivmaterial som använts har varit husförhörslängder, vigsel- och födelseböcker i Älvsbacka och Övre Ulleruds socknar, Kils härads fastighetsböcker, domböcker för Nyed och Färnebo härader. Avräknings- samt avlöningsböcker för Östanås (Älvbacka) bruk samt Örebros länsfängelse fångrullor samt kyrkobok.

Ett grundläggande problem i försöken att knyta enskilda individer och familjer till enstaka lägenheter är att dessa lägenheter sällan nämns vid namn i arkivmaterialet. I husförhörslängderna, som är organiserade hemmansvis, återfinns familjer och individer med titlar som inhyses, backstugusittare, förpantningsägare etc. Av detta kan man sluta sig till att de bodde på ofri grund på det aktuella hemmanet, men det finns ingen uttalad koppling till en enskild lägenhet/backstuga. Detta gör följande sammanställning hypotetisk. I vissa fall har ÖUHF namngett personer som relativt lätt låter sig identifieras i arkivmaterialet, men uppgifterna varierar i detaljeringsgrad och det föreligger understundom en dålig överensstämmelse mellan ÖUHF:s information och de uppgifter som framkommit i arkivmaterialet. Texten är tänkt att i första hand visa vilka som bodde

på de olika bebyggelseenheterna. För att ge en bild av under vilka villkor dessa människor levde, och hur de har kommit att hamna på de olika ställena, ges en bakgrund.

I texten förekommer en hel del kronologiska data om födelse och död, giftermål/flyttningar m.m. Vi är medvetna om att all denna detaljinformation belastar texten, men den har ändå behållits med tanke på att informationen kan komma få en framtida användning.

Nybacks/Fallet, Södra Ås

ÖUHF:s anteckningar:

*Här bodde Lars-magnus och Ann-Cajs. Arbetade tro-
ligen på Älvsbacka järnbruk*

Låg, enl. ÖUHF, vid gränsen mot Älvsbacka.

Nybacks är den av Pinobergets lägenheter vars inbyggare lättast låter sig följas i arkivmaterialet. Lars Magnus Larsson föddes 6/4 1834 på torpet Bergängen, på Bergs hemman söder om Östanås i Älvsbacka socken. Hans far, Lars Pettersson, hade en i sammanhanget intressant bakgrund.

Bakgrund

Lars Pettersson föddes i en fattig torparfamilj på Bergängen. Fadern hette Peter Olsson, f. 1778 och modern Cajs Larsdotter. Lars var yngst av fyra syskon. Han hade två systrar; Greta, f. 1804 och Lena Persdotter, f. 1807 samt en bror, Olof Pettersson, f. 1800. (se redogörelsen för Bogberget). Farfar och farmor hette Olof Andersson, f. 1740 respektive Greta Persdotter. De var skrivna i samma hushåll som Lars Petterssons far Peter Olsson. På Bergängen bodde alltså Olof och Greta tillsammans med son, sonhustru och fyra barnbarn. Olof och Greta åtnjöt, enligt husförhörslängden, understöd.

År 1816 drucknade Peter Olsson, 38 år gammal. I husförhörslängden 1816-20 står modern, liksom de nu mycket gamla farföräldrarna, som "utfattiga". Dessa är nu, liksom tidigare, upptagna tillsammans i husförhörslängderna och utgjorde ett hushåll. Man får föreställa sig att för den redan fattiga familjen är faderns död en katastrof. Efter denna händelse blev Lars Pettersson under en tid rotehjon i Mjönäs och Stensviken.

Av längden 1820-26 kan vi läsa att Peter Olssons

änka, Cajsa, gifte om sig med en torpare vid namn Lars Månsson och sonen Lars kunde flytta hem till modern i Bergängen. När han blivit tillräckligt gammal började han tjäna som dräng och gå i lära som skomakare.

Ett viktigt äktenskap

1834 är Lars Pettersson åter skriven på Bergängen. Han har hunnit bli 23 år gammal och är nu far till den Lars Magnus Larsson som drygt 25 år senare dyker upp på Nybacks. Lars Petterssons titel är inhyses skomakare och han är nu sen ca ett år tillbaka gift med den tre år äldre Cajsa Jernberg. Cajsa kom från ”bättre” förhållanden. Hennes far, Magnus Jernberg, kom från Örtlös i Älvsbacka bondbygd och var en tid nämndeman, vilket torde innebära att Cajsa kommer från en familj med en social ställning som Lars familj inte varit i närheten av. Namnet Jernberg för också tankarna till bruksmiljö och järnhantering. Noterbart är att Lars Magnus förefaller fått sitt andra namn, Magnus, från sin moders sida, där både morfadern och en morbror heter så. Kanske ett tecken på att den sociala kontakten med Jernbergs på Örtlös inte bröts trots Cajsas ”dåliga” gifte.

Att bonddottern gifte sig med ett torparbarn och före detta rotehjon är kanske inte så förvånande och behöver inte uppfattas som någon mesallians. 1800-talet präglades av en stor social rörlighet (Winberg 1997). Mellan bönder, torpare och backstugusittare fanns det inga väntade skott, tvärtom fanns det stora rörelser mellan dessa sociala grupper. Men det finns ändå något i Cajsas liv som möjligen gör detta äktenskap mer förståeligt – ett oäkta barn. Den oäkta sonen hette Andreas Andersson och var född den 14 juni 1830. Något mer är inte känt om detta gossebarn. Även om barn födda utanför äktenskapet inte på något sätt var ovanligt, var det troligen inte en merit på äktenskapsmarknaden att ha med sig ett barn ”avlat i lönskaläge”. Åtminstone är det lätt att föreställa sig att ”oäktingar” knappast frammanade någon större entusiasm bland de besuttna. Cajsa och Lars gifte sig alltså 1833 och fick med tiden följande barn: Lars Magnus, f. 1834, Petter, f. 1836, Jonas, f. 1843, Johanna, f. 1844, Olof, f. 1850, Jonas, f. 1847 samt Karolina, f. 1841. Flera av dessa barn återvänder i framställningen.

Familjen flyttade till Stenåsen 1846 och bodde kvar där till 1859. Lars Petterssons titel varierade mellan ”sockenskomakare”, ”inhyses skomakare” och ”inhyses”. 1859 flyttade så familjen över till Södra Ås i Övre Ullerud där Lars fick titeln ”Torpare”. Var Lars slog sig ner är oklart, men en möjlighet är Åsbacken eller Pino som var etablerade torp på och intill Pinoberget vid denna tid. Något kontrakt som bekräftar detta antagande har inte kunna återfinnas. Äldste sonen, Lars Magnus, hade då redan lämnat fadershuset. Han flyttade ut första gången redan år 1853.

Till Nybacks

År 1861 dyker Lars Magnus Larsson upp i Övre Ulleruds husförhörlängd på Södra Ås. Han flyttade in från Nedre Ullerud där han hade gift sig 3/3 1861 med en Cajsa Thyden, f. 1839. Lars Magnus står som förpantningsägare och i Kils härads fastighetsböcker återfinns följande notering:

Inteckningsbok II s. 315, ruta 7. För bestående av ett kontrakt den 9/4 1863 varigenom Olof Svensson till Lars Magnus Larsson o h b (och hans hustru) Kajsa Thyden på deras livstid upplåtit 6 tunnland och 9 kappland jord.

Kontraktet avser med största sannolikhet Nybacks. Arealen är relativt stor vilket överensstämmer med karteringen av lämnningen. Lars Magnus finns med på Södra Ås i alla husförhörlängder fram till sin död 1906. Han hade hela denna tid eget hushåll med titeln förpantningsägare. 1879 nämns han också i Älvsbacka bruks avräkningsböcker. Som bostadsort anges där ”Nybacka”. Äktenskapet var barnlöst och hustrun Cajsa Thyden avled år 1887. Lars Magnus gifte om sig den 2/5 1890 med Anna Cajsa Henriksdotter, f. 5/8 1839. Inte heller i sitt andra äktenskap fick Lars Magnus några barn, och Anna-Cajsa flyttade 1911, fem år efter Lars Magnus död, till sin bror Olof August Henriksson i Butorp.

Vi kan alltså identifiera Lars-Magnus Larsson och Anna Cajsa Henriksdotter som de av ÖUHF omnämnda ”Lars-magnus och Ann-Cajs”. Vidare kan vi konstatera att Lars Magnus hade en del av sin utkomst från Älvsbacka bruk och att han bebott Nybacks från tidigt 1860-tal till sin död 1906. Nybacks stod troligen tomt efter det att Anna-Cajsa flyttat ut 1911.

Pino och Nedre Granhult, Södra Ås

ÖUHF:s anteckningar angående Nedre Granhult: *Här bodde smältsmeden Olle Grankvist. Arbetade troligen i Älvsbacka järnbruk. Senare i Munkfors*

Inledningsvis skall nämnas att namnet Pino används för att beteckna hela området; ”Pinoberget”, det kvarstående torpet Pino som enligt Hembygdkartan på 1880-talet hade flera bostäder, och det nu förvunna *Pinotorpet* som låg nordväst om Pino.

Bakgrund

Historien om dessa ställen tar sitt avstamp i Lars Magnus Larssons yngre bror, Peter Larsson, och hans förpantningskontrakt. Peter föddes den 29/10 1836 och flyttade in till Södra Ås från Älvsbacka tillsammans med sin tidigare omnämnde far, Lars Pettersson, 1860. Han gifte sig samma år med Johanna Olsdotter som då bodde på Norra Bråten, Sund i Älvsbacka. Paret bildade

ett eget hushåll och Peter tituleras förpantningsägare i husförhörlängden.

Peter och Johannas förpantningskontrakt

Peter Larsson hade två förpantningskontrakt som är intressanta i sammanhanget. Båda återfunna i Kils härads fastighetsböcker:

Kontrakt Inteckningsbok II s. 314, ruta 5. För femtio års besittning av det s.k. Pinotorpet enl. kontrakt den 1:e mars 1861 (av Jonas Andersson) till Petter Larsson och Johanna Olsdotter bev. 13 apr 1863 förn 29/10 1879.

Kontrakt Inteckningsbok II-314-4. För femtio års besittning av en lägenhet om ett tunnland enl. kontrakt den 10:e mars 1866 av Jonas Andersson till Petter Larsson och Johanna Olsdotter eller dess rättsinnehavare. Bev 5 april 1869 förn. 29/12 1878.

Petter och Johanna tecknade alltså två kontrakt. Det ena, från 1861, gällde det "...s.k. Pinotorpet..." som vi får anta är endera det Pino vi känner idag eller det försvunna Pinotorpet. Det andra är en "...lägenhet om ett tunnland..." vilket försöksvis tolkas som endera Nedre Granhult eller Jönshagen. Bägge kontrakten tecknades med samma hemmansägare i Södra Ås, Jonas Andersson och lägenheterna bör alltså ha legat på samma skifte på Hembygdskartan. Troligen avses Nedre Granhult. Peter Larsson finns nämnd i Älvsbacka Bruks avräkningsbok (bokföring där de ekonomiska transaktionerna; uttag och förtjänster, mellan bruket och bl. a. brukens arbetare nedtecknades) år 1879. Hans bostadsort anges där som Granhult.

De båda sönerna

Petter och Johanna hade två söner Lars Fredrik, f. 15/5 1865 och Olof, f. 7/4 1868. Dessa gossar återfinns i en förteckning över skolelever i Övre Ullerud före 1890. Där anges deras far som Petter Larsson på Åsbacken, d.v.s. det andra äldre torpet på södra delen av Pinoberget. Den äldre sonen, Lars Fredrik, gifte sig år 1888 med en Matilda Karlsdotter, f. 1863. I samband med giftermålet övergav Lars Fredrik sitt patronymikon (Pettersson) då han i fortsättning hette Grankvist. Titeln var inhyses och paret fick sex barn mellan 1888 och 1901. Familjen flyttade slutligen till Ransäters församling 1903.

Olle Grankvist på Nedre Granhult

Den andre sonen, Olof Pettersson, gifte sig år 1892 med en Karolina Larsdotter, f. 21/8 1863, och bördig från Ransäter. Paret fick fem barn mellan 1892 och 1901. De flyttade till Grava församling 1898 men återkom till socknen 1900 för att 1904 flytta till Ransäters församling. (Munkfors, med det stora bruket, hörde

till 1918 Ransäters församling). Även Olof hadde titeln "inhyses" och hadde efternamnet Pettersson. Trots detta är det ändå troligt att Olof Pettersson är identisk med "smältsmeden Olle Grankvist", som ÖUHF placerar på Nedre Granhult. Efter det att familjen har varit skriven i Grava ett par år skrivs familjen åter på Södra Ås från 1900 till 1904. Till bilden hör också att ÖUHF anger smältsmed som yrkesbeteckning. Vi har inte kunnat återfinna vare sig Olle Grankvist eller hans bror Lars Fredrik i brukets avräknings- eller avlöningsböcker. Vad gäller titeln "inhyses" kan den förmodligen förklaras av att det var fadern Petter Larsson som formellt innehade kontraktet på lägenheten. Det bör noteras att Olle Grankvist aldrig betecknas smed eller dylikt i längderna. (Jfr Erik Eriksson, Brytå). Möjligen skall detta tolkas som att Olle Grankvist med familj bodde på Nedre Granhult mellan 1900 till 1904, och att Olle Grankvist under den här perioden var smältsmed, men att han aldrig arbetade som smed på Älvsbacka bruk.

Vem som bodde på Nedre Granhult före Olof och hans familj är dock oklart liksom var fadern, Petter Larsson, bodde. Troligen bodde fadern, som elevförteckningen anger, på Åsbacken, något som vi återkommer till. Vi kan dock konstatera att Petter Larsson innehade två förpantningskontrakt och verkar leva under välordnade och relativt goda omständigheter. Pino återkommer vi till senare.

Jönshagen, Södra Ås?

ÖUHF:s anteckningar:

Här bodde Jöns-Stina

Bakgrund

Även Jönshagen kan kopplas till samma släkt som Pino och Nedre Granhult. Lars Petterssons dotter Karolina, som föddes den 15/6 år 1841, gifte sig 1864 med torparen Jöns Nilsson, f. 1831. Man kan här uppställa antagandet att Jöns Nilsson, genom sin hustru Karolina, givit upphov till namnet Jönshagen. Tyvärr finns inga kontrakt som kan stödja detta antagande. Emellertid nämns Jöns Nilsson i Älvsbacka Bruks avräkningsbok för år 1879. Han angivs där som boende på Åsbacken. En tänkbar tolkning av dessa uppgifter är att Jöns Nilssons svärfar, skomakaren och f.d. rotehjonet Lars Pettersson, var torpare på Åsbacken under den tid han var skriven i Övre Ulleruds socken och att torpet övertogs av Jöns Nilsson i samband med giftermålet med Karolina Larsdotter. Detta styrks också av att då Lars Pettersson flyttade tillbaka till Älvsbacka 1874, ändrades Jöns titel i husförhörlängden från "måg" till "torpare". För övrigt en titel som han behåller tills 1881-85 då den ersätts först med "förpantningsägare", sedan med "inhyses". Paret fick fem barn innan Jöns dog år 1886. Någon gång under perioden 1881-86, övertogs

Åsbacken av Peter Larsson, Karolinas bror och, som tidigare noterats, pappa till Grankvistarna.

Jönshagen

Var kommer då Jönshagen in i detta? Man kan försöksvis tyda situationen som att Jönshagen uppstod som ett undantag för änkan Karolina och hennes barn. Något som talar för detta är att Jönshagen inte finns med på Hembygdskartan och att lämningar efter bebyggelsen inte kunnat återfinnas vilket tillsammans tyder på att Jönshagen var en bostad av tillfällig karaktär.

Den äldste sonen Karl Johan, f. 1866, återvänder till familjen efter giftermål 1893 för att, precis som sina kusiner Grankvistarna, flytta till Ransäters församling 1898. Han har i husförhörslängden titeln arbetare. Dottern Kristina, f. 1873 gifte sig med Oskar Karlsson Levin som var smältardräng vid Munkfors. Paret fick en son år 1897, Karl Johan, men Kristina dog ett par månader efter förlossningen, kanske i sviterna av barnsäng. Oskar gifte då om sig med Kristinas syster Johanna.

Vem var Jöns-Stina?

Den Jöns-Stina som ÖUHF omtalar skulle kunna vara den Kristina Jönsson som levde mellan 1873-1897. Visserligen förestår Kristina Jönsson vare sig hushållet eller lägenheten men man kan anta att Kristinas tragiska bortgång levte kvar i lokalbefolkningens minne och gjort att hon - och inte hennes mor eller bror - angivits som den som bodde på Jönshagen. Jönshagen skulle i så fall endast ha existerat under en kort period mellan ungefär 1885-1898.

Pino och Jan Olof Danielsson, Södra Ås

ÖUHF:s anteckningar:

Här bodde Jan Olle och Emma Danielsson före dem Emmas föräldrar. Jan Olle och Emma flyttade söderut ett hundratal meter till nuvarande Pino.

När det gäller Pino har vi tidigare konstaterat att vi inte klarar att reda ut förhållandena kring Petter Larssons kontrakt från 1860-talet. Vi kan dock konstatera att stället under 1900-talets början ägdes av Jan Olof Danielsson som ÖUHF nämner i sin torpinventering.

Bakgrund

Jan Olof kom från en familj med rötter i Älvsbacka socken där de bodde på torpet Gräsmangen. Hans far, Daniel Larsson, föddes år 1803 i Dalby. Daniel gifte sig med Ingrid Olsdotter, f. 4/2 1815 i Sunnemo, änka efter Olof Olsson, f. 1793 i Älvsbacka. Hon flyttade in till Älvsbacka från Ransäter 1831 och tjänade som piga först hos Jan Andersson i Sund 1831-33 och sedan hos åbon Sven Olsson i Gräsmangen 1833-34. Hon kom

sedan som piga till Olof Olsson 1834 och gifte sig med honom troligen under nästföljande år. Olof Olsson dog år 1838 och Ingrid gifte om sig med Daniel Larsson den 4/4 1839. Hon hade från sitt första äktenskap dottern Johanna Olsdotter som sedermera kom att bli Petter Larssons hustru och bröderna Grankvists mor. I sitt äktenskap med Daniel fick hon ytterligare fem barn, bl.a. den Lars Fredrik Danielsson, f. 7/10 1843, som kan knytas till Burfallet, och Jan Olov Danielsson på Pino.

I Älvsbacka sockens husförhörslängd 1851-55 står familjen under rubriken "Flugberget" som i sin tur står under Gräsmangen. I mitten av 1850-talet flyttar familjen till Norra Bråten, Sund. Det var på Norra Bråten som familjens femte och sista barn, Jan Olov Danielsson, föddes den 15/1 1858. Den 13/2 1859 dog fadern, Daniel Larsson. Jan Olov bodde kvar hos modern och efter det att han år 1870 gått ut skolan arbetade han troligen på Östanås bruk. När han år 1879 gifte sig med Emma Kristina Henriksdotter, f. 31/11 1858 i Ransäter, och flyttade till Södra Ås hade han titeln valsverksarbetare.

Hustrun Emma Kristina Henriksdotter, var dotter till Henrik Olsson, f. 1/2 1828 i Ransäter och Kerstin Nilsson, f. 14/1 1826 i Sunne. Familjen flyttade in från Älvsbacka 1866 och Henrik hade från början titeln förpantningsägare. I husförhörslängden finns en notering om att han: "blivit skadad i armen i Älvkarleby". Han hade troligen någon koppling till bruket i Älvsbacka.

Något kontrakt från 1860-talet har vi inte hittat i Kils Härads fastighetsböcker, däremot ett köp:

Henrik Olsson o h h Kerstin Nilsson köpebrev 1/10 1887 köper av Jonas Andersson "Pinoberget" om 4 1/2 tunnland.

Detta kontrakt bör ha avsett det nuvarande torpet Pino. Observera att säljaren i denna affär är den Jonas Andersson som återfinns i Petter Larssons båda kontrakt från 1860-talet rörande Pino och Nedre Granhult. Henrik hade kvar titeln förpantningsägare ända fram tills han, tillsammans med sin hustru, flyttade till ålderdomshemmet i Hällekil. Han sålde "Pino" till svärsonen Jan Olov Danielsson den 1/3 1911.

Jan Olov och Emma fick nio barn och bodde troligen på nuvarande Pino från 1903, då Henrik och Kerstin flyttade till Hällekil. I husförhörslängderna från 1905-1915 finns Jan Olof Danielsson med familj upptagna under Pino som är en underrubrik till Södra Ås i husförhörslängderna. Familjen flyttade till Forshaga år 1909 men återvände 1912. Under familjens frånvaro bodde kolaren Anders Kvist från Leksand med familj på Pino. Denne Kvist var gift med en av Jan Olofs döttrar, Märta. Då Märta dog år 1913 flyttade Kvist med familj till Leksand i Dalarna. En intressant detalj är

att i husförhörslängden 1895-1905 fick Jan Olof titeln backstugsittare, något som troligen beror på nedläggelsen av Älvsbacka bruk. Troligen fick den tidigare valverksarbetaren nu försörja sig på att utföra dagsverken åt bönderna i Butorpsområdet och på andra håll.

ÖUHF:s uppgifter angående Pino skulle kunna tydas som att både Jan Olof Danielsson och Henrik Olsson vid olika tillfällen bodde på det nu försvunna Pinotorpet. I så fall bör det ha varit Jan Olof (eller möjligen hans svärfar Henrik) som tagit över Petter Larssons kontrakt på detta ställe. Denna tolkning förefaller inte osannolik med tanke på att Jan Olof Danielsson var Peter Larssons sväger.

Bogberget, Älvsbacka

ÖUHF:s anteckningar:

Bogberget var bebott av en som hette Bogen med familj. Han fick löfte av inspektorn på Östanås att bygga på Östanås mark. Han hade det fattigt och stal en bog på gården av en slaktad ox, därav öknamnet. Han blev förvisad ur länet en tid. När han kom tillbaka fick han inte bo på Östanås mark. Han byggde då på sockengänsen; på ingen mans land: som han sa. Det nya torpet låg (på) Norra Ås 1:18 i nordöstra hörnet av skiftet och bestod av två små stugor. Här bodde bogen med familj. Namnet Bogen fick han för att han stal en bog av en slaktad ox nere på Östanå. Han hade det fattigt!!!

I fallet Bogberget gäller andra förutsättningar än för de andra bebyggelselämningarna på Pinoberget. Det finns inget riktigt namn att gå efter, bara ett öknamn: "Bogen", samt en relativt detaljerad berättelse om en man som varit fattig, gjort sig skyldig till stöld och blivit förvisad ur länet. Inte ens sockentillhörigheten är helt säker, men bebyggelselämningen Bogberget återfinns idag på Älvsbackasidan av sockengränsen intill Norra Ås hemman i Övre Ulleruds socken. I husförhörslängderna återfinns inte någon person skriven på Norra Ås som passar in på beskrivningen av Bogen. Däremot finns på grannhemmanet, Södra Ås, en person som varit straffad för stöld. Han heter Olof Pettersson och var född år 1800 i Bergängen Älvsbacka, som äldste bror till den Lars Pettersson vars öden vi tidigare beskrivit. Det skall påpekas att i sökandet i husförhörslängderna efter "Bogen", har vi inom ramen för denna studie koncentrerat oss på Övre Ullerud. Denna prioritering är givetvis inte helt tillfredsställande. Det kan vara så att vi vid en systematisk genomgång av Älvsbacka husförhörslängder hade kunnat finna en lämpligare kandidat som "Bogen" än den Olof Pettersson vi funnit.

Den hypotetiske "Bogen", Olof Pettersson

År 1816 drunknade som tidigare nämnts Peter Olsson,

Olofs och Lars far. Detta var troligen ett hårt slag mot den redan utsatta familjen. Olof är det enda av barnen som var gammal nog att själv förtjäna sitt uppehälle och kanske också hjälpa till med försörjningen av småsyskon och gamla arbetsoförmögna farföräldrar. Han flyttade år 1817 till Sund där han blev dräng hos Anders Israelsson. Han fortsatte till Kärret 1820 för att sedan dyka upp i längderna som dagkarl hos en Anders Heter i Näsvisken. Det står dessutom antecknat i dessa längder att han tidigare varit dräng hos Jöns Israelsson i Näsvisken. Det var i Näsvisken han träffade sin hustru, pigan Britta Persdotter, f. 1804 från Sunnemo.

Sju barn och fattigvård

Olof Pettersson blev 1826 torpare hos Heter i Näsvisken och hade enligt husförhörslängderna attest (intyg) på detta. Familjen växte och bestod år 1840 av; Olof med hustrun Britta, barnen Petter f. 1821, Maria f. 1824, Cajsa f. 1826, Britta f. 1828, Greta f. 1830, Jan f. 1834 och Lars f. 1836. Familjen erhöll enligt husförhörslängdens anteckningar fattigvård.

Den andra tragedin och de första stölderna

Den 28/2 1840 inträffade nästa katastrof. Endast 36 år gammal dog makan Britta och lämnade Olof ensam med sju barn i åldrarna 4 till 19 år. Redan vid hustruns död har Olof gjort sig skyldig till stöld. År 1839 dömdes han av Rådhusrätten i Karlstad för stöld av tyg. Den 29/9 1843, dömdes han en andra gång av Nyeds häradsrätt till tio dagars fängelse på vatten och bröd för stöld av "...ett och annat matvaror". Han anges då som inhyssesman i Horrsjön, men enligt Älvsbacka sockens husförhörslängd är han då fortfarande skriven i Nästorp. Barnen försvann från familjen under den här perioden. Deras öde är inte känt i detalj. Två av de yngre flickorna blev rotehjon. I anteckningarna från en häktningsförhandling i Färnebo häradsrätt 1869 framgår dock att samtliga blev gifta. Åren 1851-55 står Olof upptagen under "Personer utan försvar" i Älvsbacka sockens husförhörslängd. Under anteckningar i samma längd står att läsa: "Skriven till hösten 1849 i Nästorp, men bott vid Norra Sjön, begärde då attest till Övre Ullerud"³ Olof Pettersson återkom dock till Älvsbacka 1854, men återvände till Övre Ullerud samma år. Han rörde sig alltså oroligt mellan de båda socknarna och det är möjligt, men lång ifrån säkert, att det är under den fasen han byggde de båda jordkulorna på sockengränsen. Hans står i Älvsbackalängden upptagen tillsammans med dottern Britta och med hennes oäkta dotter, Anna Britta Olsdotter, f. 1848, vars far anges vara Olof Larsson i Stenåsen. I Övre Ullerudslängden för samma period är dottern inte upptagen. Däremot har en annan kvinna, Maria (Maja) Andersdotter, med barn tillkommit.

Den andra hustrun, Maria Andersdotter

Maria (Maja) Andersdotter uppges komma från Hellekilstorp⁴ där hon återfinns i Övre Ulleruds husförhörlängder 1841-49. Hennes då avlidna make hette Lars Svensson, f. 1793, död 1843. Tillsammans med honom hade hon fem barn. Efter makens död fick Maria två oäkta barn: Olof Jönsson f. 1843 samt Maja Stina (Olsdotter), f. 1/11 1849.

Vid hennes make Lars namn står det i längden för 1841-44: ”fått avk. Utfattig, sjuklig”. Vid Marias namn finner man en asterisk och texten ”Intagen som hustru åt enkeman Olof Pettersson i Elfsbacka d (-en) 16/12 1849 (Oläsligt) 3/10. Fattigvård (Oläsligt) Utfattig bor i (oläsligt) -fors⁵ i Butorp fnv.” År 1849 blev sålunda Maja ”intagen som hustru” åt Olof. Denna anteckning är anmärkningsvärd. Någon anteckning om vigsel finns inte vare sig i Övre Ulleruds eller Älvsbackas vigsellängder förrän tio år senare. Kanske ska man tyda anteckningen som att de levde tillsammans utan att vara gifta, något som borde ha renderat någon form av tillrättavisning. Noteringen är daterad till den 16 december, ca sex veckor efter det att den oäkta dottern, Maja Stina, hade fötts. I födelselängden framkommer f.ö. inte vem som var Maja Stinas far. Olof Pettersson var nu 49 år och den nyblivna makan och modern 45 år.

Olof och Maja på Södra Ås

I Övre Ulleruds husförhörlängd 1850-60 står båda för första gången tillsammans på Södra Ås. Olof Pettersson flyttar in från Älvsbacka år 1858 och Maja från Hellekilstorp 1857. Under perioden ströks ”inh” (-yses) ”änka” och ersattes med ”hustru” som epitet för Maria. För Olof är troligen ”änkeman” ersatt till förmån för ”Torp” (-are). Den 14/5 1859 återfinns paret också i Övre Ulleruds vigselbok: ”Intagne torparen Olof Pettersson och Enkan Maria Andersdotter, bägge i Södra Ås, har ingen debetsedel.” Det verkar alltså som om Maja och Olof levde som man och hustru i tio år, mellan 1849 och 1859, utan att vara gifta. Dottern Maja Stina är också upptagen i hushållet till skillnad från Majas andra oäkta barn, sonen Olof. Det är emellertid oklart om Olofs dotter från hans första äktenskap, Britta med oäkta barn ingick i hushållet, samtidigt som Maja med dottern Maja Stina. Hon finns antecknad i Olofs hushåll när han är skriven i Älvsbacka men återfinns inte på Södra Ås, Övre Ullerud.

På anteckningar efter Olof Petterssons namn står bl. a.: ”Tvenne gånger straffad för stöld E 1840.” Uttagen lysning till inhy. enk. Maria Andersdotter”. I längderna 1861-66 ersätts epitet torpare med inhyses för Olof. Där står nu också ”inh back piga” Anna Andersdotter f. 1794. I kolumnen för anteckningar står att Maria är ”sjuk” medan det i samma anteckningar framgår att Olof Pettersson har gjort sig skyldig till stöld.

Fängelse och straffarbete

I Övre Ulleruds husförhörlängd 1866-70 kan man läsa om Olof Pettersson; ”Häktad för stöld för 3:e gången 69 i Nyed..d 4 gången I Örebro d 6/9 70. Förlustig medborgerligt förtroende.” I utflyttningskolumnen står vidare ”Örebro stadsfängelse förlustig medborgerligt förtroende 5 år.” Domen 1869 är återfunnen, dock inte i Nyed, utan i Färnebo häradsrätts dombok vid vintertinget detta år⁶. Olof har enligt anteckningarna från rättegångsförhandlingarna stulit ”en rock av svart kläde med hornknappar och yllefoder, byxor av satin och tre linnestycken”. Tillgreppet skedde hos svärsonen Per Sekund, gift med hans dotter Britta. I förhöret hävdade Olof att han trodde att det var svärsonens kläder han tagit, och att han inte visste att de tillhörde målsägaren Per Nilsson i Yngshyttan som övernattat hos Per Sekund vid det aktuella tillfället.

I inflyttningskolumnen i Övre Ulleruds husförhörlängd 1871-75 kan man se att Olof Pettersson, troligen hemkommen från sin fängelsevistelse, flyttade in i socknen 16/6 1871. Han titulerades fr.o.m. detta tillfälle ”backstugusittare”. Under perioden skrivs dottern Maja Stina återigen på Södra Ås i husförhörlängden efter ha vistats i Älvsbacka och har, liksom sin äldre halvsyster Britta, med sig oäkta barn. I Maja Stinas fall är de två till antalet; Anna Maja, f. 1871 samt Ida Kristina Larsdotter, f. 1875. Om Olof står det under anteckningar ”Se gamla boken: För fjärde resan stöld straffad i Örebro d 16/6 (oläsligt) förlustig förtr. I 5 år.”

Slutet

Denna längd blir Olofs Pettersson sista. Efter ett liv av fattigdom dör Olof den 8:e september 1873. Hustrun Maja, återigen änka, blev rotehjon hos soldaten Per Bäck i Bäck. Dottern Maja Stina blev med tiden maka till Fredrik Danielsson på Burfallet. (Se Burfallet).

Avslutning

Ovanstående resonemang utgår från att Olof Pettersson är identisk med den *Bogen* som ÖUHF knyter till Bogberget. Olof Pettersson livsöde, bl. a. innehållande fattigdom och stölder (i domen från 1843 är det matvaror han stulit) överensstämmer med den bild ÖUHF:s anteckningar ger av Bogen. Därtill ger husförhörlängderna intryck av att Olof Pettersson flyttar fram och tillbaka över sockengränsen och att det är stundtals oklart var han faktiskt bor. Olof Pettersson hade, som framgår av framställningen ovan, släktanknytning till andra av Pinobergets invånare på Södra Ås. Detta skulle förklara varför han skrivs på detta hemman och inte Norra Ås. Om nu Olof Pettersson är densamme som Bogen är trots allt oklart. Det är även oklart när Olof Pettersson skulle ha byggt de båda jordkulorna på

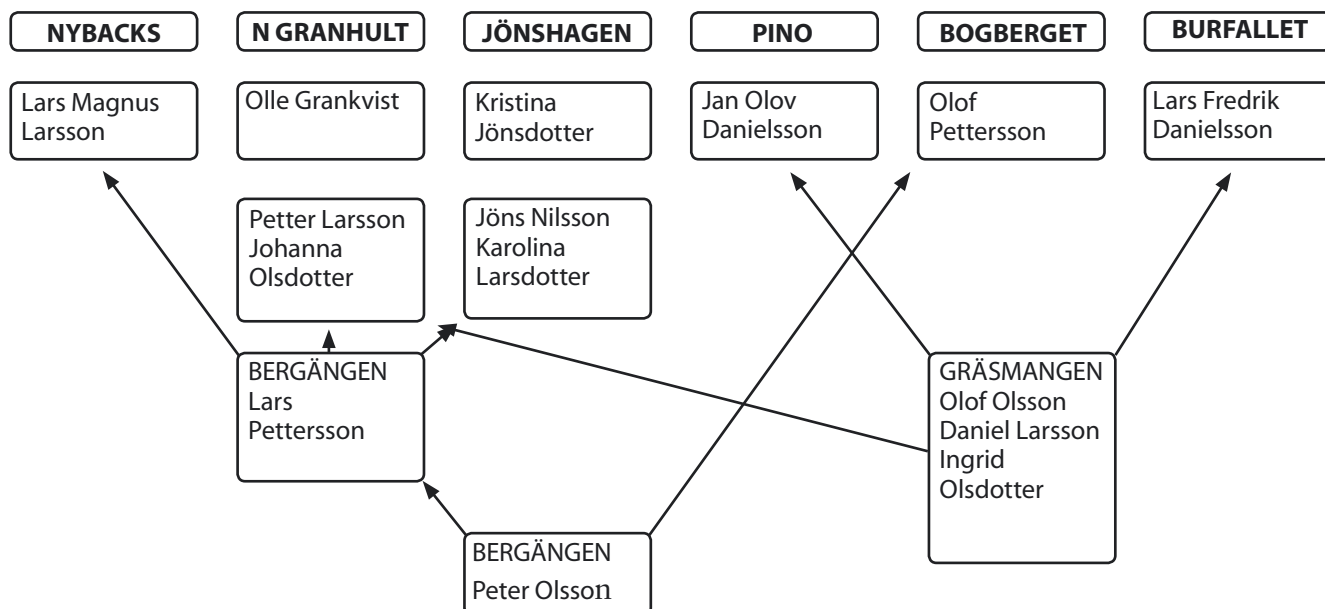

Fig. 2. Schematisk skiss över invånarna på Pinobergets sydöstra del. Pilarna representerar förälder/barn-relationer där pilarna pekar från förälder till barn. Flera namn i samma ruta innebär äktenskapsrelationer.

Pinoberget. Detta kan i princip skett när som helst från 1850 till 1870-talet.

Burfallet⁷, Kvarnåsen

ÖUHF:s anteckningar:

”Här bodde Fredrik Danielsson bror till Jan Olle i Pino. Fredrik var far till Nils i Brytå. En Daniel Larsson, utflyttad till Dalarna, var född här. Denne dog på 1970-talet och var då dryga 90 år. En som troligen hette Isak flyttade endera till Munkfors eller Kristinehamn. Isak skulle härstamma härifrån. Här var Hilda Maria Henriksdotter född 6/9 1880.”

Lars Fredrik föddes på torpet Gräsmangen år 1846 som äldste son till torparen Daniel Larsson och hans hustru Ingrid Olsdotter, vars öden vi tidigare beskrivit under Pino och Nedre Granhult. Lars Fredrik var alltså bror till Jan Olof Danielsson på Pino och halvbror till den Johanna Olsdotter som blev Petter Larssons hustru och Grankvistarnas moder. (Se Pino och Nedre Granhult samt Pino och Jan Olof Danielsson).

Lars Fredriks familj bodde på Flugberget i Gräsmangen fram till mitten av 1850-talet då de flyttade till Norra Bråten på Sunds hemman. Lars Fredrik bodde hemma till 1863 då han flyttade till Berg. Han återvände till Sund 1865. Lars Fredrik flyttade sedan till Östanås 1870, där han förfaller ha städslats som en av ”Kammarherrens drängar”. Efter detta kom han tillbaka till Sund 1871. Lars Fredrik gifte sig den 15/9 1880 med den Maja Stina Olsdotter som tidigare presenterats som Olof Petterssons dotter, och som möjligen har bott i någon av Bogbergets jordkolor ett stenkast därifrån. De båda flyttade år 1881 till Södra Ås i Övre Ullerud.

Till Burfallet

I Övre Ulleruds husförhörlängd 1881-85 står Lars Fredrik som ”eg.” på Södra Ås. Hushållet bestod av honom hans hustru, Maja Stina och hennes två oäkta döttrar: Anna Maja, f. 1/4 1871 och Ida Kristina, f. 6/9 1875. Familjen är från 1881 skriven på Kvarnåsens och från denna tidpunkt var titeln backstugusittare. Det synes som om familjen nu flyttade till Burfallet. I Övre Ulleruds husförhörlängd 1915-30 står Lars Fredrik upptagen under rubriken: Burfallet, Kvarnåsen.

I Kils härads fastighetsböcker finns nedanstående köp noterat:

Avsöndring av ett tunnland från 13öre skatt av kvarnbråten, Lars Fredrik Danielsson o h h Maja Stina Olsdotter. Köpebrev 9/7 1884 av Johan Eriksson.

Lars Fredrik och Maja Stina fick två söner: Lars Daniel och Aron Isak. Lars Daniel föddes den 6/9 1880 och är med största sannolikhet den Daniel Larsson som omnämns i ÖUHF:s anteckningar. Han gifte sig i Stora Tuna den 16/12 1911, vilket överensstämmer med ÖUHF:s uppgifter om att han skulle flyttat till Dalarna. Den andre sonen, Aron Isak, föddes den 19/12 1886. Han arbetade en period i Ludvika, men återkom, gifte sig, och flyttade till Ransäter 1908. Aron Isak är måhända identisk med den ”Isak” som ÖUHF nämner i samband med Övre Granhult. Det som talar för detta, förutom namnet ”Isak”, är att Aron Isak flyttade till Ransäter och att ÖUHF:s Isak flyttar endera till Munkfors (i Ransäters socken, vilket skulle stämma med ÖUHF:s uppgifter) eller Kristinehamn. Maja Stina dog den 26/8 1911 och Burfallet står troligen tomt efter det att Lars Fredrik 1920 flyttar till ålderdomshemmet i Hällekil. Lars Fredrik Danielsson gick ur tiden den 28/6 1922.

Med ovanstående skiss som utgångspunkt kan man

konstatera att invånarna på den södra delen av Pinobergets var sammanvävda av täta familjeband. Det är i ljuset av detta man skall betrakta de svårigheter som inställer sig när man ska reda ut vem som bodde var. Dessa släktrationer ökade förmodligen benägenheten att åt varandra upplåta husrum, sinsemellan byta bostäder och se till att nygifta får tak över huvudet. Detta torde delvis förklara varför vi har en stor rörlighet inom detta begränsade geografiska område.

Skinnarbacken, Skinnars, Klarborg och Brytå

I försöken att identifiera enskilda bebyggelselämningarnas invånare är ett genomgående problem att det i husförhörslängderna sällan står något annat än vilket hemman de olika personerna bor på. Brytå är i detta fall ett undantag. Namnet Brytå återkommer då och då i längderna som underrubrik på hemmanen Norra Ås, Butorp och Södra Butorp. Frågan är dock vad namnet "Brytå" står för. Det sätt namnet används på ger intrycket av det snarare betecknar ett större område än en enskild lägenhet. Här görs antagandet att bakom dessa olika "Brytå" döljer sig, förutom Brytå och Gamla Brytå, även lägenheterna Skinnarbacken och Klaraborg. Dessa lägenheter hade det gemensamt att de låg i anslutning till det vattendrag som rinner söderut från Gällviksberget mot det nuvarande torpet Pino⁸. På grund av släktrationer kan också Skinnars associeras till denna "Brytåbebyggelse". Liksom i fallet med bebyggelsen på Södra Ås fanns här ett nätverk av släktförbindelser som band samman innevånarna. I försöken att reda ut denna invecklade situation tar följande redogörelse sitt avstamp i det Brytå som finns återfinns i längderna under Norra Ås. Detta Brytå, som bebos av en Erik Hindriksson från Malung och hans söner, tolkas som det ställe som vi genom ÖUHF:s försorg känner som Skinnarbacken.

Skinnarbacken, Norra Ås

ÖUHF:s anteckningar:

Här bodde Skinnar-Fredrik

(Enligt Nils Haglund, boende i Butorp, bodde här även en "Skinnar-Anna" som skall varit hustru åt Fredrik

Erik Hindriksson är första gången antecknad på Norra Ås i Övre Ulleruds husförhörslängd 1850-60. Han noteras som inflyttad 1855 från Storbyn i Malungs församling. Då Malung är ett centrum för skinnhantering ger detta associationer åt "Skinnars" och "Skinnarbacken". Han tituleras förpantningsägare och under angivelsen av hemman, "Norra Ås", finns underrubriken "Brytå". Lysningen med hustrun Maria skedde den 5/4 1855 och hon flyttade in samma år från Södra Butorp där hon är noterad i följande familj: "Förpantn.eg". Olof Nilsson, f. 21/8 1810 gift med Ingeborg Elofsdotter f. 1812 och deras barn Maria f.1832, Nils f.1839, Olof f. 1843 och

Erik f.1845. Denna familj dyker sedan upp på Brytå och Gamla Brytå.

Erik och Maria fick med tiden sex barn: sönerna Hindrik f. 25/5 1857, Olof f. 5/9 1859 och Erik f. 21/12 1861, samt döttrarna Johanna f. 7/2 1864, Kristina f. 14/7 1868 och Betty f. 23/5 1871. Åtminstone sönerna sökte sig relativt tidigt ut från hemmet och flyttade till Älvsbacka.

Enligt Övre Ulleruds husförhörslängd 1876-80, flyttade den äldste sonen Hindrik tillbaka till Övre Ullerud 1879 från Älvsbacka. Kanske flyttade han tillsammans med den nyblivna hustrun Anna Greta Nilsson, f. 20/12 1854 i Älvsbacka, eller så skedde flytten strax före giftermålet. I längderna är Hindrik efter detta, med titeln "gift son", tillsammans med sin hustru upptagen i faderns hushåll på Brytå, Norra Ås. Av nästa husförhörslängd, 1881-85, framgår att paret, den 6/9 1880, fick en dotter, Hilda Maria, och den 6/9 1884, en son, Olof Herman. Hindriks familj blir dock inte länge i fadershuset. De flyttade till Älvsbacka den 4/11 1884. De återkom sommaren 1887 för att tre år senare, 1890, flytta till Kvarnåsen.

Det är dottern Hilda Maria Henriksdotter som enl. ÖUHF skall vara född på Burfallet, Kvarnåsen. Enligt husförhörslängden var hon alltså född på Norra Ås, varför uppgiften att hon är född på Burfallet är problematisk.

På anteckningar i längden står att Hindrik var valvverksarbetare. Efter hans bortgång 1891, gifte maken Anna Greta om sig med Jan Fredrik Jonsson (som hypotetiskt skulle vara "Skinnar-Fredrik" på Skinnarbacken).

Av Övre Ulleruds husförhörslängd, 1886-90, framgår att Erik Hindrikssons yngsta son Erik Eriksson gifte sig den 26/5 1885 med Anna Elisabeth Henriksdotter, f. 11/5 1866. Paret fick tre barn. I längdens kommentar framgår att Erik Eriksson var "jernsynare" och vistas vid Ljusne där hans titel var "jernarbetare". I Elfbäcka Bruks avräkningsbok för år 1884 tituleras han "jernvägardräng". Hans bostadsort anges där som Brytå. Av längden 1891-95 framgår att Erik Eriksson tog över faderns förpantningskontrakt. Han fick titeln förpantningsägare samtidigt som denna titel ströks på fadern och ersattes med inhyses. Den 4/12 1893 flyttade dock Erik Eriksson med familj ut från Övre Ulleruds socken för gott. De flyttar till Ljusne, troligen i samband med att bruket i Älvsbacka läggs ned.

Erik Hindrikssons båda döttrar gifte sig. Kristina lovade den 20/2 1892 trohet till en Alfred Larsson Stolpe från Rudslätt, Stora Kil. De flyttade till Nyed 1894. Betty gifte sig 1892 med Carl Fredrik Edgren från Älvsbacka bruk och flyttade samma år till Älvsbacka socken. Den gamle Erik Hindriksson från Malung dog 25/5 1902.

Erik Hindriksson och hans söner på Skinnarbacken

Vi vill alltså placera Erik Hindriksson och hans söner på Skinnarbacken. Det som talar för detta är associationen mellan hans bakgrund och namnet Skinnarbacken. Det finns en muntlig tradition som berättar att innevärnarna på Skinnarbacken och Skinnars skulle ha sysslats med skinnhantering, ett hantverk som är starkt förknippat med Malungsbygden. Ytterligare en omständighet som talar för detta är att han är skriven på Norra Ås, d.v.s. det hemman som Skinnarbacken låg på år 1888 enligt Hembygdskartan. Skinnarbacken är f.ö. den enda lägenheten i Pinoområdet, som enligt Hembygdskartan ligger på Norra Ås.

Det är svårare att argumentera för att Jan Fredrik Jonsson och Anna Greta Nilsson var de ”Skinnar-Fredrik” och ”Skinnar-Anna” som ÖUHF placerar på Skinnarbacken. Av Övre Ulleruds husförhörlängd 1891-95 framgår att Hindrik Eriksson (Erik Hindriks-sons, Brytå, Norra Ås, äldste son) dör 1891. Familjen är då skriven på Kvarnåsen. Änkan Anna Greta Henriksdotter gifte sig året därpå, 1892, om sig med Jan Fredrik Jonsson, f. 20/12 1867. De bodde kvar på Kvarnåsen till den 7/3 1903 då de flyttade till Älvsbacka. Sammanfattningsvis skulle alltså det Brytå, Norra Ås, som förekommer i längderna vara det Skinnarbacken vi känner från Övre Ulleruds hembygdsförenings inventering. Det skulle ha etablerats på 1860-talet, kanske 1866 av Erik Hindriksson. Hans son, Erik, övertog eventuellt stället 1891 och bodde där till dess bruket lades ner 1893. Svägerskan Anna Greta, genom giftermål kopplad till skinnarnamnet, och hennes make tog då över Skinnarbacken. Hon var ju en gång gift med äldste sonen Hindrik och hade, enligt denna tolkning, bott på Skinnarbacken mellan 1879-84.

Anna-Greta och Fredrik var alltså skrivna på Kvarnåsen, inte Norra Ås. Lämningen efter Skinnarbacken ligger idag på Kvarnåsens hemman, men när denna förändring av hemmansindelningen skedde vet vi inte.

Familjen ingick som tidigare konstaterats i en stor släkt, som verkar ha levt under relativt goda betingelser och hade en tydlig koppling till bruksmiljön i Älvsbacka.

Skinnars och Klaraborg, Södra Butorp

ÖUHF:s anteckningar angående Skinnars:

Här bodde Skinnar-Olle och sonen Petrus m. fl. I detta hem hölls skola. Stugan flyttades 1906 till herrgården i Molkom.

Skylt: Senast bofasta Skinnar-Olle. Revs 1906

ÖUHF:s anteckningar angående Klaraborg:

Här bodde Petrus Emanuel Olsson 1891

Skylt: Senast boende Petrus Emanuel Olsson f. 1881

För Klaraborg förser oss ÖUHF med ett komplett namn på inbyggaren: ”Petrus Emanuel Olsson”. Den enda person med detta namn som står att finna i husförhörlängderna är sonson till den Erik Hindriksson som vi hypotetiskt vill knyta till Skinnarbacken. Petrus Emanuel far var Olof Eriksson, mellanbroder i syskonskaran.

Bakgrund

Olof Eriksson förekommer i Älvsbacka Bruks avräkningsbok från 1879. Han ser ut att ha varit en duglig arbetare och hade trots relativt stora uttag inga stora skulder till bruket. Tyvärr finns ingen uppgift om vad han arbetade med.

Olof Eriksson gifte sig den 30/12 1880 med Betty Persdotter, f. 15/8 1855 i Sunnemo. Efter det att paret flyttat till Sunnemo 1881 återkom de år 1886 till Övre Ulleruds socken med barnen Petrus Emanuel, f. 10/10 1881 och Erik David, f. 23/9 1885. De skrevs på hemmanet Södra Butorp och Olof fick titeln ”egare”. Det ser ut som om Olof Eriksson hade förtjänat såpass mycket pengar att han lyckades köpa loss en hemmansdel i Södra Ås. Ytterligare en son, Olof Hjalmar, föddes 1888 innan Betty Persdotter dog den 24/3 1896. Olof gifte om sig 1900 med en Johanna Maria Pettersdotter, f. 1876 och fick med henne år 1901, ytterligare en son, Johan Alfred. Enligt ÖUHF:s anteckningar revs eller flyttades bostadshuset på Skinnars 1906. Detta stämmer väl överens med husförhörlängden för Övre Ullerud 1895-1905, där det anges att Olof Eriksson med familj flyttade till Grava år 1903.

Olof på Skinnars och Petrus på Klaraborg

Det ligger nära till hands att se den äldste sonen Petrus Emanuel (Olofsson) som den ”Petrus Emanuel Olsson” ÖUHF vill knyta till Klaraborg. Ett problem är att ÖUHF enligt vissa anteckningar, tidfäster hans boende på platsen till 1891, vilket skulle innebära att han var bosatt där endast tio år gammal. Samtidigt som dateringens kanske är felaktig, är det fullt möjligt att Petrus bodde på Klaraborg vid ett senare tillfälle. Det förefaller vidare sannolikt att Olof Eriksson köpt det skifte av Södra Butorp som sträcker sig över Pinoberget och som både Klaraborg och Skinnars är beläget på. Olof är i så fall den ”Skinnar-Olle” som ÖUHF placerat på Skinnars och att sonen Petrus Emanuel, efter att ha växt upp på Skinnars, under en period har bott på Klaraborg.

Förutsatt att ovanstående resonemang är korrekt har vi här att göra med en relativt framgångsrik familj med klar anknytning till bruksmiljön. Olof Eriksson tog klivet från förpantningsägare till ”egare” genom sitt köp av ett litet skogsområde i Södra Butorp. Han hade tydliga släkterelationer till andra invånare i denna del av Pinoområdet, bl. a. morbröderna på Brytå och Gamla Brytå.

Brytå, Kvarnåsen

ÖUHF:s anteckningar angående Brytå:

Här bodde Nils med sonen Olle och döttrarna Mari, Ida och Hilma. Mari kom sedermera till Fiskstjärn

ÖUHF:s anteckningar angående Gamla Brytå:

Här bodde arbetare på Älvsbacka bruk

Ingen plats eller bebyggelse med namnet "Brytå" finns med på Hembygdskartan från 1888. Inte heller finns någon bebyggelse karterad på Hembygdskartan där vi idag finner de två bebyggelseämningar som enligt ÖUHF skall vara Brytå och Gamla Brytå. Vi har ovan argumenterat för att det "Brytå" som förläggs till Norra Ås i husförhörlängden, skulle vara detsamma som Skinnarbacken.

Den familj som ÖUHF vill koppla till Brytå, finner vi på Kvarnåsens hemman där också den bebyggelseämning som ÖUHF anger som Brytå återfinns. Dock

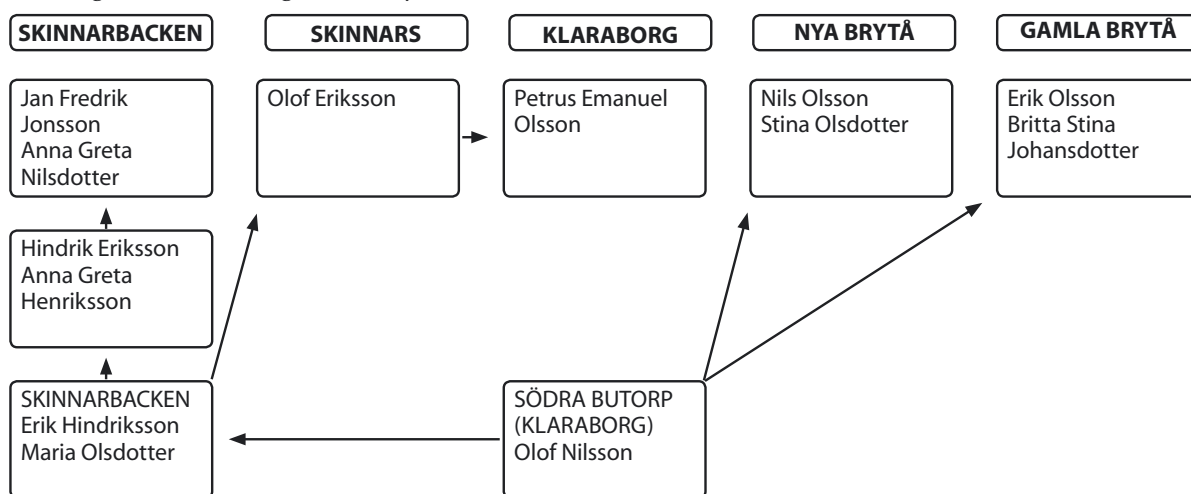

Fig. 3. Schematisk skiss över invånarna i Brytåområdet. Pilarna representerar förälder/barn-relationer. Flera namn i samma ruta innebär äktenskapsrelationer.

nämner husförhörlängderna inga Brytå på Kvarnåsens hemman. Vi identifierar "Nils i Brytå" som Nils Olsson, född i Prästbol den 9/12 1839 utifrån nedanstående reseonemang.

Bakgrund.

Nils Olssons far hette Olof Nilsson, f. 21/8 1810. Han var gift med Ingeborg Elofsdotter, f. 1812 och hade syskonen Maria, f. 1832, Olof, 1843 och Erik, 1845. Den äldsta systern Maria är identisk med den Maria som gifte sig med Erik Hindriksson som vi har velat placera på Skinnarbacken. Nils Olssons far, Olof Nilsson, var upptagen som förpantningsägare på Södra Butorp i mitten på 1800-talet. Som sådan är det åtminstone inte omöjligt att han innehade kontrakt på någon av de lägenheter som, enligt ÖUHF, heter Klaraborg och Skinnars. Nils Olsson gifte sig den 25/3 1865 med Stina Olsdotter f 29/9 1844. Familjen stod skriven på Södra Butorp och utökades med barnen (namn som sammanfaller med ÖUHF:s uppgifter i fet stil): Jan

Olov, f. 30/4 1868 Ingeborg Maria, f. 13/6 1871, Ida Kristina, f.5/7 1874 samt Hilma, f. 18/8 1876. Ytterligare fyra barn föds fram till 1888.

Till Kvarnåsen

Familjen flyttade enligt husförhörlängderna till Kvarnåsen under 1880-talet. I detta sammanhang finns dock vad som verkar vara en diskrepans mellan källorna. I Älvsbacka bruks avräkningsbok för 1879 förekommer en Nils Olsson, Brytå. Denne Nils Olsson bör vara den Nils Olsson vi diskuterar här. Förklaringen till denna avvikelse kan vara den oklara innebörd namnet "Brytå" har. Då vi tidigare föreslagit att fadern innehaft förpantningskontrakt på Skinnars eller Klaraborg, vilka förknippas med Brytåbebyggelsen, ligger det nära

till hands att föreslå möjligheten att Nils Olsson kom från en av dessa lägenheter på Södra Butorp innan han kommer till Brytå på Kvarnåsen.

Nils hade till början titeln inhyses men står fr.o.m. längden 1891-95, som förpantningsägare. Sonen Jan Olov gifte sig med Ida Christina Elggren och ingick under period en i faderns hushåll. Döttrarna får ett antal oäkta barn varför familjen med tiden blev omfångsrik och hushållet innefattade tre generationer. Nils bodde kvar på Kvarnåsen till sin död den 24/9 1904.

Med tanke på att både faderns och barnens namn stämmer överens, kan vi med stor sannolikhet koppla familjen till Brytå. Vi antar att de bodde där från 1880-talet och fram till Nils Olssons död 1904.

"...far till Nils i Brytå"

Här finns anledning att kommentera ÖUHF:s uppgifter att Fredrik Danielsson på Burfallet var "...far till Nils i Brytå.". Problemet är att denne Nils, född 1839, är

sju år äldre än Fredrik på Burfallet och att ovanstående Nils heter Olsson i efternamn efter sin far Olof Nilsson. Så vitt det går att bedöma måste denna uppgift vara felaktig.

Erik Olsson med familj på Brytå, Butorp

I längderna 1881-85 samt 1891-95, finns en backstugusittare, Erik Olsson med familj antecknad under Butorp med Brytå som underrubrik. (I längden 1886-90 saknas Brytå som underrubrik.). Han står även som boende på Brytå i en avräkningsbok från Älvsbacka Bruk 1879.

Erik Olsson, som levde mellan 1845-1891, var ovanstående Nils Olssons bror. Han var gift med Britta Stina Johansdotter, 1837-1892, och hade barnen Erik Johan f. 1870 (titulerad arbetare i längden 1895), Olof August f. 1876, Elisabeth f. 1878, Ida Maria f. 1883 och Emma Kristina f. 1873. Av längderna framgår att fadern, Olof Nilsson, var inhyst i hushållet.

Som en parentes kan nämnas att sonen Olof August står med Eriksberg som hemvist i Övre Ulleruds elevförteckning för 1890. Dock står det ett frågetecken efter "Eriksberg" vilket antagligen förklaras av att man har haft svårt att uttyda den anteckning som förteckningen grundar sig på. I samma förteckning står för övrigt systemen Emma Kristina med Brytå som hemvist.

Erik Olsson var följaktligen Olof Nilssons son. Olof Nilsson var, förutom att vara far Nils och Erik även far till den Maria Olsdotter som gifte sig med den Erik Hindriksson som vi vill placera på Skinnarbacken. En möjlighet är att Erik bodde på Gamla Brytå, som visserligen återfanns på Kvarnåsen, men alldeles gränsen till Butorp. Eftersom ÖUHF inte ger något namn på invånarna i Gamla Brytå går denna hypotes inte att verifiera.

Eriksberg (Erkesberg), Butorp

ÖUHF:s anteckningar:

Här bodde Klejs med makan Annika

I längden över vigda 1864 står: "Fältjägare Erik Hindriksson, Nyckelby och pigan Anna Larsdotter från Edeby".

I Övre Ulleruds husförhörlängd 1861-65 återfinns detta par på Upplanda. Erik flyttade in från Nyckelby 1864, med titeln lösdrivande fältjägare. Det finns också en anteckning: "bo på Hellekil", vilket möjligen syftar på något av de Hällekilsskiften som sträcker sig upp mot Butorpstrakten.

Till Eriksberg

I Övre Ulleruds husförhörlängd 1866-70 antecknas paret på Butorp, inflyttade från Upplanda 1869. I längdens anteckningskolumn står "N Ås vanfrejd, fylteri och oordentlighet". Titeln är "inh. Fd. fältjäg" och i anteckningskolumnen står "bo på S Butorp 70". Av

Övre Ulleruds husförhörlängd 1871-75 framgår att hela familjen skrivs på Södra Butorp. Den bestod, förutom makarna Erik och Anna, av de oäkta barnen Olof Hindrik, f. 26/11 1858 och Johanna, f. 21/5 1862 samt de gemensamma barnen Britta Maja f. 1/5 1865, Kristina f. 22/9 1867 och Emma f. 29/10 1871. Kristina och Johanna återfinns även i en förteckning över skolelever i Övre Ullerud före 1890¹⁰. Som målsman till dessa anges "H Klejs S Butorp". Familjen utökades den 2/7 1876 med en dotter Augusta som även hon finns med i ovanstående förteckning över skolelever. I hennes fall anges Erik Klejs som målsman. Det förefaller som om att Erik mer och mer övergivit sitt sonnamn till förmån för det märkliga efternamnet Klejs. Från och med längden 1876-80 försvinner också titeln f.d. fältjägare till förmån för backstugusittare. Denna titel följde Erik Klejs till Hällekil där han 1890 blev backstugusittare under Jan Jansson. Yngsta dottern Augusta är det enda av barnen som följde med på denna flytt.

Det förefaller rimligt att den "Klejs" som ÖUHF nämner, är identiskt med den Erik Hindriksson Klejs som förekommer i längderna. Namnet Klejs är så avvikande att någon förväxling svårligen kan ske. Hustruns namn stämmer dock inte. Annika/Anna ligger dock så nära varandra att Anna kan ha förvrängts till Annika i folks minne. Mer besvärande är att Klejs är skriven på "fel" hemman. Under hela perioden 1870-90 är han skriven på Södra Butorp medan Eriksberg ligger på Butorp. Någon förklaring till detta har vi inte kunnat finna och det enda som knyter Klejs till Eriksberg och Butorp är ÖUHF:s uppgifter.

Sanningen, Norra Butorp

ÖUHF:s anteckningar:

Lars med sonen Wilhelm och Lars sista fru Karolin bodde här.

Ovanstående personer kan alla identifieras i husförhörlängderna, som Lars Gustav Andersson, f. 2/5 1842 vilken den 23/6 1900 gifte sig med Alma Karolina Andersdotter och hade sonen Wilhelm, f. 4/12 1870.

Bakgrund.

I Övre Ulleruds husförhörlängd för åren 1861-65 hittar vi Lars Gustav Andersson på Sägbråten. Han var son till backstugusittaren Anders Larsson, f. 1815 och hans hustru Cajsa Andersdotter, f. 1810 i Nedre Ullerud. Lars Gustav flyttade till Hällekil 1862, men återvände till Sägbråten med titeln lösdrivare. Den 23 februari 1867 gifte han sig med en Kerstin Elofsdotter, f. 11/3 1832 i Lysvik och flyttade åter till Hällekil. Under Hällekil finns som underrubrik; "Sättra", vilket troligen syftar på Hällekilssättern strax söder om Sägbråten.

Hustrun Kerstin flyttade in från Hällekil i samband med giftermålet. Hon står som "lösdpiga" under "Eg"

Johannes Larsson och hade, förutom ett tredje, dödfött barn, fått två oäkta barn: Maria Kajsa och Johanna Kristina, som båda följde henne till Hällekilssätern. Väl på Hällekilssätern föddes deras första gemensamma barn Johan Alfred den 7/3 1867. Lars Gustav hade först titeln torpare men denna ströks och ersattes med inhyses. Det finns också en anteckning om att han 1868 arbetat hos ”eg” Jonas Jonsson.

Till Butorp

Familjen flyttade 1870 till Butorp och där föddes den 4/12 detta år den Oskar Vilhelm som troligen är den ”Wilhelm” som omnämns av ÖUHF. Lars Gustav hade titeln backstugsittare och familjen utökades med sonen Olof Herman den 29/7 1880 och dottern Gerda (Lavinia?). En av Kerstins oäkta döttrar fick ett eget oäkta barn och bodde periodvis i familjen. Någon gång mot slutet av seklet dog Kerstin och Lars Gustav gifte om sig med Alma Karolina Andersdotter, f. 10/11 1869. Karolina stammade från trakten som dotter till torparen Anders Andersson på Rönningen, Södra Ås. I Övre Ulleruds husförhörlängd 1905-15 kan man att läsa att Lars Gustav, strax före sin död den 17/7 1914, bodde tillsammans med Karolina och Wilhelm på Butorp, d.v.s. just de tre personer som omnämns av ÖUHF.

Vi kan, sammanfattningsvis, med stor sannolikhet knyta Lars Gustav Andersson och hans familj till Sanningen. De båda makarna ser ut att tillhöra, och vara sprungen ur, de jordlösa skara och de har ingen känd koppling till bruket i Älvsbacka.

Lögner (Jägarlycka)¹⁰, Norra Butorp

ÖUHF:s anteckningar:

Siste boende: Knekten Jäger

ÖUHF:S ”Knekten Jäger” var troligen inte en indelt knekt. Troligen hette han inte heller Jäger. Vi har identifierat honom som den pensionerade fältjägaren Nils Jonsson Bergman, född den 23/2 1822 i Väse.

Bakgrund.

Nils Jonsson dyker upp första gången i Övre Ulleruds husförhörlängd för åren 1845-49. Han var då skriven som torpare på Gersviken och var gift med Greta Kajsa Larsdotter, f. 15/12 i Nyed 1844. Paret begåvades med en dotter, Lovisa, den 11/11 1845. I hushållet ingick också Greta Kajsas oäkta son, Johan Jonasson, f. 20/2 1839. Familjen flyttade 1846 till Norra Ås där de står som inhyses. I längdens kolumn för övriga uppgifter finns en anteckning som visar att Nils tagit värvning som fältjägare och då möjligen har tilldelats namnet ”Munter”. I Norra Ås föddes ytterligare två döttrar, Stina Maja den 4/2 1849 och Johanna den 19/11 1854. Samma år flyttade också den oäkta sonen Johan till Älvsbacka.

Till Norra Butorp

År 1856 flyttade familjen till Norra Butorp, det hemman där bebyggelseämningen Lögner återfinns. Nils står fortfarande som inhyses, men en anteckning i längden 1850-60 visar att han var fältjägare ”No 55”. I nästa husförhörlängd, 1861-65, tituleras Nils fältjägare. Förutom denna titel dyker här dessutom efternamnet Bergman upp för första gången. De båda äldsta döttrarna, Lovisa och Stina Maja, flyttade till Älvsbacka 1861. Efter att ha läst i Älvsbacka, följde den yngsta dottern Johanna sina äldre syskons exempel och flyttade ut till grannsocknen 1872. Året därpå, 40 år gammal, fick Nils Jansson Bergman avsked med pension.

Före detta fältjägare

I fortsättningen var titeln f.d. fältjägare. Sex år efter pensioneringen, 1879, finns han troligen med i Älvsbacka Bruks avräkningsbok. Möjligen försörjde han sig, åtminstone delvis, på att bränna tjära i den anläggning för tjärframställning som påträffats vid bebyggelseämningen Lögner (se Bebyggelsen på Pinoberget – de fysiska lämningarna). Paret bodde nu ensamma till hustrun Greta Kajsa Larsdotter avled den 7/1 1882. Efter denna tidpunkt bodde Nils ensam kvar till sin död 1895.

Lögner kallas också ”Jägarlycka”. Namnet har säkert ingenting med jaktlycka eller dylikt att göra, utan ”lycka” betyder ungefär öppen plats, täppa eller liten åker. ”Jägaren” är sålunda fältjägaren Bergman. Han kom utifrån med sin familj, hade inga släkterelationer i bygden och kan i folkmun gått under smeknamnet ”Jägarn” eller ”Jäger”. Fältjägare är vidare hans enda kända titel och yrke under tiden i området. Nils Bergman är också skriven på det hemman, Norra Butorp, där Lögner återfinns. I folkminnet blir fältjägaren Bergman med tiden ”knekten Jäger”.

Nils Bergman bebodde alltså Lögner/Jägarlycka under perioden 1856-1895. Efter hans död ser det ut som stället lämnas öde.

Baggannas, Butorp

ÖUHF:s anteckningar:

Här bodde Bagganna

Änkan Bagganna bodde här ensam. Hennes man Bagge Per dog tidigt. I stugan finns ett enda rum, en säng, bord och en öppen spis. Litet fönster.

I ett av ÖUHF framställt kompendium finns ett foto som uppges föreställa Bagganna utanför sin stuga Baggannas. Fotot uppges vara taget 1916¹¹.

”Bagganna” tillhör de av Pinoområdet invånare som, vad det verkar, lättast låter sig identifieras i arkivmaterialet. Hon hette Anna Cajsa Larsdotter, föddes 4/9 1838 och avled 11/6 1914. Hennes man (som

följaktligen skulle vara den ”Bagg-Per” som ÖUHF nämner) hette Per Jonsson och föddes den 21/1 1825 i Råda och dog 21/7 1900. Paret kom att få tre barn.

Bakgrund

Anna Cajsa Larsdotter var dotter till hammarsmeden Lars Bagge, f. 1793 i Nyed och hans hustru Maria Flodman, f. 1787 och död 1/1 1860. Detta par återfinns på Sågbråten i Övre Ulleruds husförhörslängd 1850-60. Lars Bagge hade där både titeln f.d. hammarsmed och backstugusittare. Anna Cajsa bodde periodvis hos föräldrarna men tjänade oftast som piga i Butorpstrakten. 1853 arbetade hon hos ägaren Olof Nilsson i Södra Ås och följande år åt brukaren Magnus Nilsson i Södra Åstorp. År 1855 fortsatte hon till backstugusittaren Jonas Persson i Norra Ås för att sedan söka sig vidare till hemmansägaren Olof Persson, Norra Ås. En notering i husförhörslängden för denna period gör gällande att Anna Cajsa var ofärdig av gikt. År 1859 återfanns hon slutligen hos brukaren Johannes Persson på Björnvålsfallet. Där tjänade också Annas blivande man, drängen Per Jonsson. Av Övre Ulleruds husförhörslängd 1861-65 framgår att Anna och Per gifte sig den 21/12 1861. Sonen Lars Johan föddes den 31/7 1862. Familjen bodde kvar som inhyses på Björnvålsfallet, men 1864 finns en anteckning om att de bor på Kvarnbråten. Samma år fördes de också över till detta hemman i längden. Pers titel var inhyses och Anna anges här som född i Nyed, vilket indikerar att hennes far inte var hammarsmed på Östanås bruk utan på något av bruken längre söderut. I en elevförteckning över skolelever i Övre Ullerud för 1890 så står om sonen, Karls Gustav, att hans far är Per Jansson och att de är skrivna på Lillstugan, Kvarnbråten.

Familjen utökades den 17/3 1865 med sonen Karl Gustav och den 8/11 1871 föddes ytterligare en son, Jan Peter. I husförhörslängden 1870-76 finns en anteckning om att Per blev varnad för ”uraktlåten barnavård”. Denna anteckning finns troligen även i längden 1866-70, men är där mera svårtydd. 1869 var också Annas Cajsas far, Lars Carlsson Bagges, sinnessillstånd föremål för rättsförhandling i Nyeds häradsrätt. I dessa förhandlingar framgår att fadern i sju år (troligen efter hustruns död) hade bott hos ”...sin son smeden Bagge.”¹² Anna har alltså en bror som gått i sin fars fotspår och blivit smed.

Till Butorp

Per och Anna Cajsa flyttade 1877 med sina barn till Butorp. Per fick då titeln backstugusittare. Baggannas låg på Butorp och det är i och för sig möjligt, men kanske mindre troligt, att det är vid denna tidpunkt familjen etablerade sig på Baggannas. Sönerna arbetade periodvis utanför hemmet. Karl Gustav återfinns i Ljusne 1884 och yngste sonen, Jan Peter, emigrerar till Nordamerika 1891. Per Jonsson avlider den 21 /7 1900. Efter att sönerna definitivt flyttat ut, vi vet inte exakt när detta sker, levde Bagganna ensam till sin död den 11/6 1914. Det är under den här sista fasen, efter makens död, som Bagg-Anna troligen flyttade till Baggannas.

Det finns en oklarhet vad gäller Baggannas dödsår. Anna Cajsa Larsdotter dör 1914, men det finns alltså ett foto som uppges vara taget två år senare. Fotot verkar vara feldaterat. Förklaringen till att Anna skulle ha förledet ”Bagg-” i sitt namn är troligen att hennes far hette Bagge i efternamn¹³. Detta namnskick är f.ö. en parallell till Jöns-Stina på Jönshagen.

Vid den 18 oktober 2000 samtal med Nils Haglund, uppväxt i Butorp, drog han sig till minnes de samtal han haft i sin ungdom med Erik Eriksson, Åsbacken född 1900. Erik berättade för Nils Haglund att Bagganna i slutet av sin levnad blev intagen på ett hem. På hemmet tvättades hon grundligt. Som resultat av denna behandling dog Bagganna strax efteråt. Enligt Nils Haglund hade Bagganna som han hört talas om dessutom en son som emigrerade till Nordamerika, vilket också arkivens Anna Cajsa Larsdotter hade.

Sammanfattningsvis kan vi med rimligt stor sannolikhet identifiera Bagganna som Anna Cajsa Larsdotter, och Bagg-Per som Per Jonsson. Vi kan även konstatera att Anna Cajsa var av smedsläkt, men hon och hennes make verkar sakna koppling till Östanås bruk. Det är oklart fr.o.m. när Bagganna skulle bo vid Baggannas. Familjen kan ha flyttat in där redan 1877 när de skrivs på Butorp, men hon kan också ha flyttat dit efter makens död år 1900. Det senare alternativet ser ut att stämma bättre överens med de observationer som gjorts av de fysiska lämningarna (se Bebyggelsen på Pinoberget – de fysiska lämningarna).

Bebyggelsen på Pinoberget– de fysiska lämningarna

Inledning

Under maj månad 2000 genomfördes merparten av det här presenterade fältarbetet kring de sentida bebyggelselämningarna på Pinoberget av Ingela Holmgren, Hans Lind och Eva Svensson. Fältarbetet under maj månad omfattade kartering av synliga lämningar vid bebyggelseenheterna, mindre arkeologiska undersökningar av tre utvalda objekt, kartering av stigar i området (utfört av Ingela Holmgren. Se Pinotorparna och rummet) och en bedömning av bebyggelselämningarnas immateriella och kommunikativa värden.

Fältarbetet har i juli kompletterats med en bedömning av lämningarnas biologiska värden utförda av Stig Emilsson och Jan Bengtsson, Skogsvårdsstyrelsen Värmland-Örebro.

Bebyggelsen är spridd över ett ca 1250x750 meter (N-S) område. Detta område utgörs av huvudsakligen åt öster och söder sluttande moränmark med flera avsatslägen och mindre höjder, och skogsmark med gran och tallbestånd i blandade åldersklasser.

Avgränsningen av Pinobergets bebyggelseområde och vilka bebyggelseenheter som beboddes av Pinotorpare baseras på uppgifter ur FMR, Hembygdskartan och ÖUHF:s torpinventering.

Syfte och metoder

De aktuella bebyggelselämningarna har dokumenterats i samband med Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering av området 1988. Denna dokumentation håller ovanligt god kvalitet för att vara en inventering av sentida bebyggelselämningar utförd 1988, men då den var ensidigt inriktad på registrering av lämningar efter bostadshusen behövdes både utförligare och något annorlunda inriktade karteringar för denna studie. Pinobergets bebyggelselämningar har därför studerats på följande sätt:

- Kartering av synliga lämningar vid samtliga bebyggelselämningar i syfte att erhålla en mer komplett bild av de olika bebyggelseenheterna. Förutom de från FMR kända bostadshusgrunderna har lämningar efter uthus och olika spår av markanvändning eftersökts på lokalerna. Metodiskt har det främst varit fråga om okulära besiktningar samt provstick med jordsond. Lämningarna har inprickats med hjälp av stegning och kompass på fotokarta i skala

1:5000. Ett försök att använda GPS vid kartering av lämningarna misslyckades p.g.a. vegetationens och topografins beskaffenhet i området, samt möjligen också det faktum att satellit-positionerna vid karteringstillfället inte var fördelaktiga under dagtid. Andra dokumentationsmetoder, såsom användande av geodimeter eller utsättande av koordinatnät utslöts redan före karteringstillfället såsom alltför tidskrävande, då topografen och vegetationen i området hade nödvändiggjort alltför många flyttningar av geodimetern/objekt. Användande av måttband bedömdes inte tillföra någon märkbar säkerhet jämfört med stegning p.g.a. vegetation och höjdskillnader. Bebyggelselämningarna, främst boningshusgrunderna, fotodokumenterades också. Eftersom undersökningsresultaten har redovisats i en arkivrapport (Lind, Svensson & Holmgren 2000), kommer här endast summerande uppgifter och fyndlistor att redovisas.

- Bedömning av de olika bebyggelselämningarnas immateriella och kommunikativa värden. Här har vi vinnlagt oss om att vandra längs de gamla stigarna (eller där stigarna antas ha gått) mellan de olika bebyggelseenheterna, detta för att ”möta” de olika platserna på så ”ursprungligt” och ”avsett” sätt som möjligt. Detta arbete har skiljts från karteringen av synliga lämningar.
- Grävning av mindre schakt i tre utvalda bebyggelselämningar; Bogberget, RAÄ 23, Älvsbacka socken, Sanningen, RAÄ 71, Övre Ulleruds socken och Nedre Granhult, RAÄ 73, Övre Ulleruds socken. Avsikten med urvalet av de tre undersökningsobjekten var att försöka belysa tre sociala huvudkategorier vi ursprungligen bedömde karaktäriserade Pinobergets bebyggelse och inbyggare. 1. mer agrara bebyggelselämningar vars inbyggare var starkare kopplade till Butorpsbönderna än till Älvsbacka bruk, 2. smedsboställen (dvs. brukets ”arbetaröverklass”) och 3. de allra fattigaste. Det bedömdes också vara av betydelse att de utvalda platserna varit i bruk samtidigt, och därför valdes endast lokaler som fanns representerade på Hembygdskartan. Grävningarnas främsta syfte att samla in representativa fyndmaterial från de utvalda lokalerna. De 1x0,5 – 1,5x0,5 m stora schakten placerades därför i anslutning

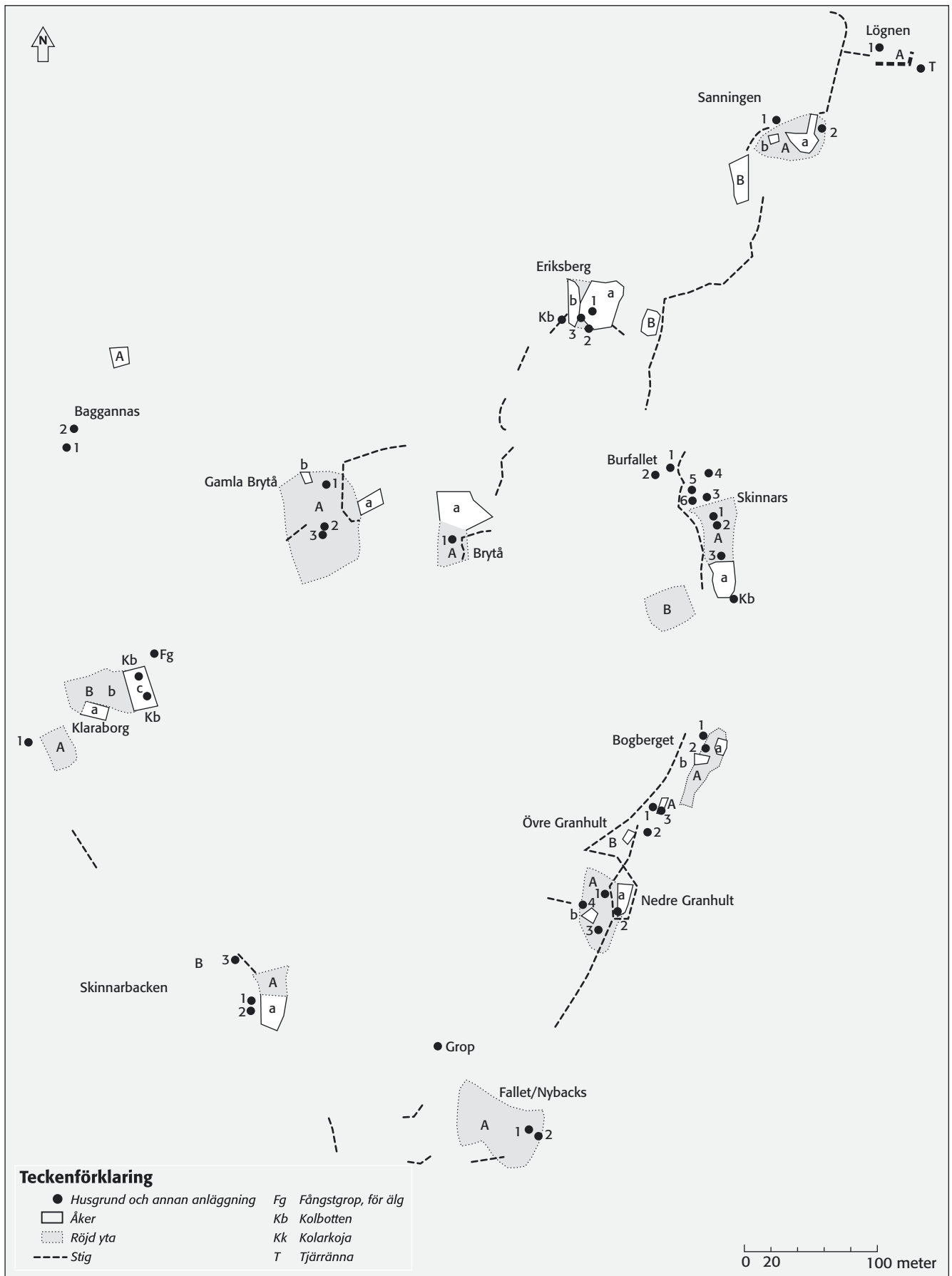

Fig. 4. Översikt över karteringen av bebyggelse lämningar på Pinoberget. Siffror och bokstavsbe-teckningar, se de enskilda bebyggelse lämningarna.

till bebyggelselämningarnas spismurar och utgångar. Vid undersökningen av Bogberget avsågs även att utreda om det rörde sig om två jordkolor eller ej (se nedan). Grävningarna utfördes helt manuellt, och fynden insamlades i 0,5x0,5 m stora rutor. Samtliga påträffade föremål tillvaratogs. De tillvaratagna föremålen förvaras på Värmlands Museum, Karlstad.

- Inventering av naturvärden. De sentida bebyggelselämningarna innehåller inte bara rent kulturella/ arkeologiska värden. Då de, i ett historiskt perspektiv, övergavs relativt sent finns det vid dessa lokaler inte sällan viktiga biologiska värden. Värden som i första hand att betrakta som *hävdformade*, d.v.s. de är, mer eller mindre, ett resultat av mänsklig påverkan. Detta hindrar inte att det kan även förekomma biologiska värden, t. ex. boträd, som inte direkt kan knytas till eller förklaras av mänsklig inverkan.

Inte sällan är det växtligheten som indikerar och ger karaktär åt bebyggelselämningen. Ett gårdstun som fortfarande är en gräs- och örtrik oas i skogslandskapet ger besökaren en annan känsla av sammanhang än om samma torp gömmer sig en 40-årig granåker. Ett annat skäl är att dessa biologiska inslag i sig själva bär viktig information för studier och upplevelser. Man kan t. ex. vid bebyggelselämningarna studera hur stora marker som utnyttjades och hur de utnyttjades. En bebyggelselämning som, har natur- och kulturvärden kan dessutom stärka argumentation för hänsyn och bevarande.

Bebyggelselämningarna besiktigades i juli 2000 i syfte att på plats bedöma vilka naturvärden de olika platserna uppvisade. Bedömningarna utfördes av Jan Bengtsson och Stig Emilsson, SVS Värmland-Örebro. För nedtecknandet och sammanställandet svarade Hans Lind. Resultatet av bedömningen redovisas var för sig under egen rubrik i slutet av varje redogörelse.

Bebyggelselämningarna

Enligt uppgifter från FMR och torpinventeringen utförd av ÖUHF skall 18 bebyggelseenheter ha ingått i Pinobergets bebyggelseområde. Av dessa har två inte kunnat återfinnas i terrängen, och ytterligare två har uteslutits av olika skäl (se nedan). Bebyggelselämningarna, och resultaten av karteringar och utgrävningar, presenteras sockenvis i den ordning de förekommer i FMR.

Älvsbacka socken, RAÄ 22, Fågelbergs

Ej karterad då lämningen är yngre och dels har en helt annan bakgrundshistoria än de övriga bebyggelseenheterna. Enligt de i trakten boende var det en gammal trädgårdsmästare från bruket som bosatte sig här då han var trött på lerjordarna i dalgången. Detta skall ha skett, enligt vad som berättas, vid ett senare datum än de övriga Pinotorpen. Enligt Hembygdskartan har dock

en bebyggelseenhet legat på platsen. Vid besiktningen av platsen fick man mycket riktigt intrycket av att Fågelbergs överlagrade en äldre bebyggelse, men då det bedömdes ej vara möjligt att skilja tidigt 1900-tal från sent 1800-tal lämnades platsen utan åtgärd.

Älvsbacka socken, RAÄ 23, Bogberget

Bogberget är beläget i en östsluttning av en moränrygg, i skogsmark med ställvis tätt växande ungskog. Lokalen omfattar två jordkolor, två åkrar samt röjd mark. Bogberget, som återfinns karterad på Hembygdskartan utan namn, utvaldes som undersökningsobjekt såsom representant för de allra fattigastes bebyggelse. De arkeologiska undersökningarna visade, främst utifrån fyndmaterialet, att det var fråga om två jordkolor med bostadsfunktion. Detta trots att inget spisiröse påträffades i den norra jordkulan.

Man närmar sig Bogberget längs en stig som gör att man anländer till platsen bakom jordkulorna, och platsen ger därmed ett undanskymt intryck. Hade man närmats sig platsen från öster hade man istället gått upp för mot jordkulornas framsida. Kanske var det också så man skulle närma sig platsen, eftersom Bogberget p. g. a. topografin vetter starkt österut mot Älvsbacka bruk.

Genom sin avvikande arkitektoniska utformning, och jordkulornas allmänt låga status som bostadshus (se Jönsson 1976, Jönsson 1981), kunde Bogberget antas vara fattigare än merparten av de övriga Pinotorpen, möjligen undantaget Baggannas. Det påträffade fyndmaterialet ger dock en något annorlunda bild, eftersom det till stora delar bör vara fråga om rester efter inköpta och inte egentillverkade varor. Anmärkningsvärt var också att fyndmaterialet indikerade att Bogbergets inbyggare haft tillgång till häst.

Platsen har ett stort pedagogiskt värde p. g. a. jordkulornas relativa ovanlighet i området, och särskilt med tanke på att "dubbeljordkolor" är sällsynta överhuvudtaget. Jordkulorna ligger i en välkött skog, med bl. a. ett lärkräd, vilket ger ett relativt högt upplevelsevärde. Inägomarken däremot ligger mestadels i tät, slyig ungskog, vilken uppfattas som en "vägg" man måste träda igenom för att komma in på inägomarken. Detta reducerar upplevelsevärdet.

Arkeologisk undersökning

Två 1 x 0,5 meter stora schakt, centralt placerade i respektive jordkula, togs upp. I båda schakten påträffades tunna, avsatta, fyndförande kulturlager. Endast en kronologisk fas kunde beläggas.

Det insamlade fyndmaterialet utgjordes av 37 fyndposter.¹⁴ Dessa fördelades enligt följande; ett järnbeslag, två järnbleck, tre poster grönt buteljglas(?), två hästskor, en porslinsknapp, en kritpipa, tre poster porslinskärvor (efter minst tre olika kärl), en post keramikskär-

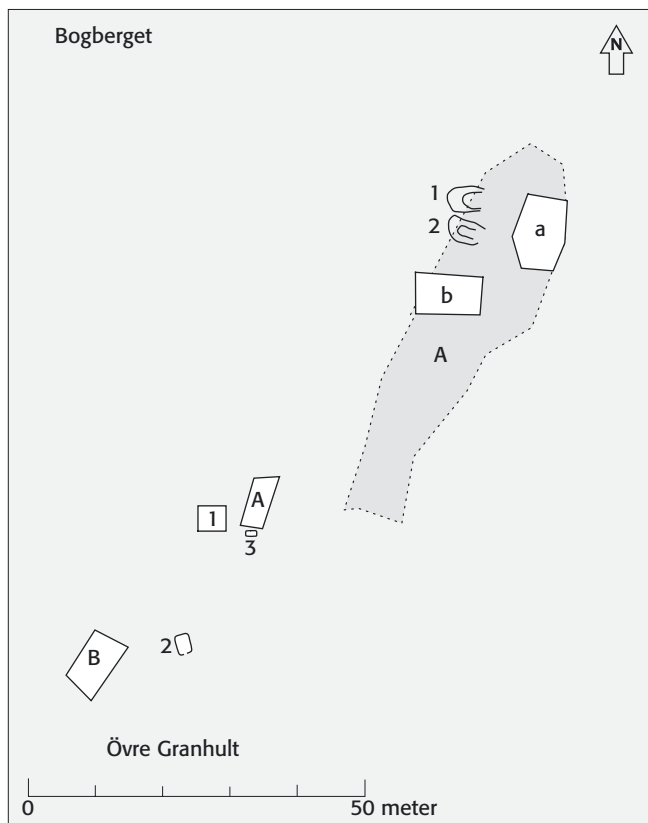

Fig. 5. Bogberget och Övre Granhult.

Bogberget: 1. Husgrund, jordkula. På väggen av norra långsidans östra del är spismursrester, av mellanstora stenar samt något tegel och bränd lera. 2,5 meter nordväst om, och sammanhörande med, jordkulan är en mindre grop med okänd funktion.

2. Husgrund, jordkula. 1,5 meter nordväst om, och sammanhörande med, jordkulan är en mindre grop med okänd funktion.

A. Röjd mark, varav a. åker och b. åker. Gränsen mot Övre Granhult något oklar.

Övre Granhult: 1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten och något tegel.

2. Jordkällare.

3. Grop.

A. Odlad yta.

B. Odlad yta. De odlade ytorna, A och B, är bassängliknande. De kan möjligen ha varit potatisåkrar, och gropen, nr 3, i så fall en potatisgrop. I området finns även några mindre samlingar röjningsstenar, något röjt område går dock inte att avgränsa.

Fig. 6. Bogberget. Den N jordkulan från SSV.

vor (efter ett eller möjligen flera kärl), en järnsked, femton spikar eller hästskosömmar och sju poster tegel/bränd lera.

Naturvärden

Bogberget uppvisar ordinära naturvärden med en kvardröjande ängsflora med bl. a. ängs- och gråfibbla samt liten blåklocka. Det enda avvikande är ett lärkträd som växer alldeles intill den södra jordkulan. Detta träd är troligen inte knuten till själva bebyggelsen men är av skogshistoriskt intresse. Enligt f.d. skogsvaktaren Erik

Hassel (telefonsamtal den 14 juni 2000) skall de tyska jägmästare som var verksamma på bolagen kring sekel-skiftet, ha sått lärkträdsfrön som ett slags visitkort. Enligt Hassel rekryterades dessa tyska jägmästare för att lära ut modern skogsproduktion. Det är troligt att det lärkträd som växer på platsen är ett minne av den första rationellt förnygrade skogsgenerationen. I och för sig förekom det att de exotiska lärkträden planterades som prydnadsträd, men att trädet vid Bogberge skulle ha planterats eller såtts som prydnad förefaller dock mindre troligt.

Fig. 7. Lögnen.

1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten.

T. Anläggning för tjärframställning (tjärränna).

A. Röjd mark/åker.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 70, Lögnen

Lögnen är belägen på en liten avsats i en öst-sluttning av en tämligen storblockig moränhöjd, i tätt igenväxande ungskog. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en tjärframställningsanläggning och en åker. Eftersom det, p.g.a. vegetationen, har varit svårt att genomföra en systematisk kartering, är lokalen svår att bedöma. Återfinns på Hembygdskartan med namn.

Lögnen är beläget i en östsluttning, och om man närmar sig platsen uppfifrån hamnar husgrunden i ett undanskymt läge. Troligen skulle man få en något annan bild av Lögnen om man skulle vandra uppför sluttningen. Det undanskymda intrycket förstärks idag av den täta ungskogen som omger lämningarna och gör det svårt att överblicka platsen.

Lögnen har idag, mycket p.g.a. vegetationen, ett mycket lågt upplevelsevärde. De synbara lämningarna är inte heller särskilt intressanta, undantaget tjärframställningsanläggningen.

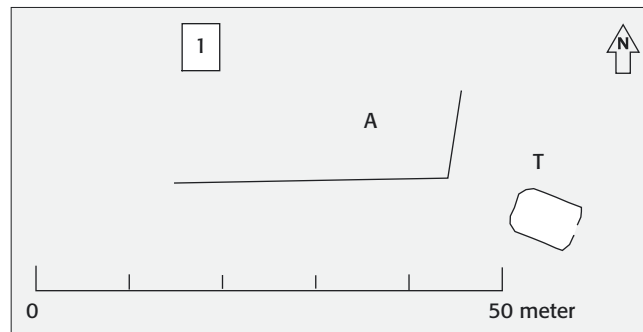
Naturvärden

Lögnen ligger idag i tät röjningsskog med öppna ytor bevuxna med örnbräken under vegetationsperioden. Inga särskilda naturvärden kunde konstateras.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 71, Sanningen

Sanningen är belägen på en plåtå i en sydöstsluttning av en moränhöjd, på ett kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en jordkällare, tre åkrar och röjd mark. Sanningen, som återfinns på Hembygdskartan med namn, utvaldes som undersökningsobjekt såsom varande en mer "agrart" betonad bebyggelselämning, vars inbyggare kunde antas vara mer kopplade till Butorps-bönderna än till Älvsbacka bruk. Sanningen ersatte Eriksberg, vilket var förstahandsvalet i denna kategori bebyggelselämningar, men som visade sig vara mindre lämpligt som undersökningsobjekt (se Eriksberg).

Man kommer fram till Sanningen genom att vandra längs en avsats, men den sista biten går man något uppför till husgrunden. Om man kommer från andra hållet, dvs. från Lögnen, går man uppför en brant backe. Det handlar dock inte om något manifest läge, och Sanningen ger överhuvudtaget ett "enkelt" intryck särskilt som husgrunden är relativt liten. Även fyndmaterialet indikerar enkelhet i konsumtionen, då inköpta varor som porslin saknas och glas är sällsynt. Såväl husgrund, med spismursröse, som jordkällare förefaller dock vara välbyggda vilket något uppväger "enkelhe-

ten".

Husgrunden har ett vackert murat spismursröse, vilket ger lämningen ett visst upplevelsevärde. Läget, dvs. på ett kalhygge med en uppväxt granplantering i bakgrunden, sänker dock upplevelsevärdet.

Arkeologisk undersökning

Ett 1,5x0,5 meter stort schakt upptogs öster om spismursröset mot kanten av den östra väggen, där eventuellt ingången till stugan varit. Den utvalda platsen var också mest tillgänglig i relation till rasmassorna från spisen. Ett tunt, avsatt, fyndförande kulturlager i en

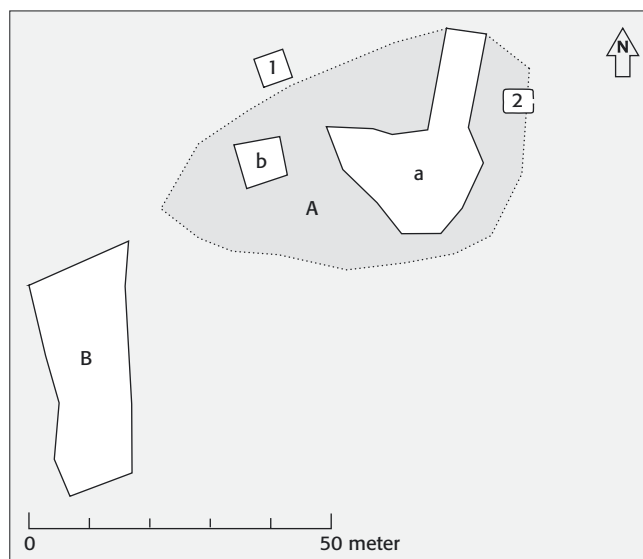

Fig. 8. Sanningen.

1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten och lite tegel.

2. Jordkällare av huggen natursten.

A. Röjd mark, därav a. åker och b. odlad yta.

B. Åker

kronologisk fas påträffades. Under kulturlagret påträffades ett gråsvart och rikligt kolbemängt fyllnadslager(?). Detta lager var i det närmaste fyndtomt, endast ett par bitar bränd lera påträffades mot botten. Lagret

tolkades antingen ha tillkommit under husgrundens anläggningsfas och vara resultatet av att man har brandröjt platsen och planat ut topografin för husgrunden, eller vara ett utrensningsslager från härden som deponerats under golvet genom en soplucka.

Det insamlade fyndmaterialet utgjordes av 25 fyndposter. Dessa fördelades enligt följande; två poster brunt buteljglas(?), en post djurben, ett järnhandtag, ett trälock (till en tunna), rester av en järnplåt (till spisen), tolv spikar, två järnsprintar (till trälocket till tunnan) och fem poster tegel/bränd lera.

Naturvärden

Området runt husgrunden vid Sanningen utgör en rik lokal med mycket blommor. Bl. a. återfinns här blodrot, rosenspirea, fyrkantig johannesört, timotej, och teveronica.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 72, Fallet/Nybacks

Fallet/Nybacks är beläget på en platå i en sydöstslutning av en moränhöjd, på ett ställvis igenväxande kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en källargrop och röjd mark. Återfinns på Hembygdkartan utan namn.

Om man följer stigen och går ned till husgrunden från en höjd (från väster) via den delvis våta inägomarken, ger lämningen inledningsvis ett tämligen ”undant-

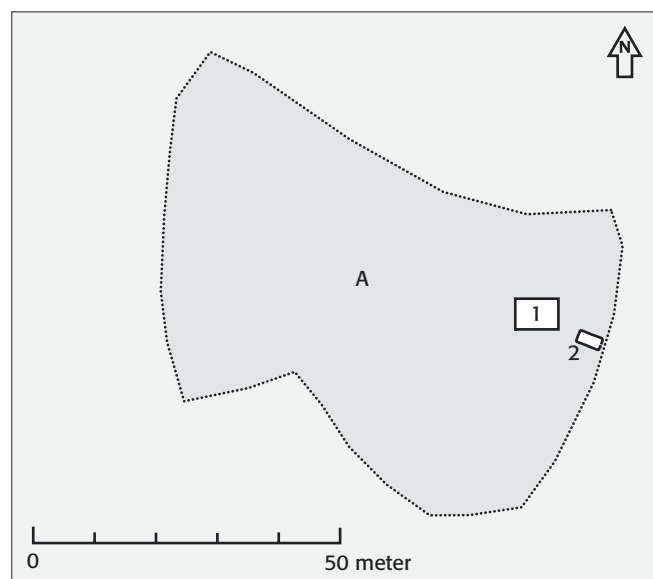

Fig. 9. Fallet/Nybacks.

1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten. 15 m västnordväst härom finns spår av kolning (rest av kolbotten?).

2. Källargrop.

A. Röjd mark. Den röjda markens mellersta del genomkorsas i nord-sydlig riktning av en våtmark.

skynt” intryck. Om man istället betraktar tomtmarken och den avsats husgrunden ligger på, och om man närmar sig platsen från söder eller norr, eller ännu hellre går upp till den aktuella avsatsen från slutningen i öster, ser man att husgrunden är lagd på ett utvalt litet höjdläge på avsatsen. Eftersom bebyggelseämningen huserat personer som varit kopplade till Älvsbacka bruk, ter sig det troligt att bebyggelseämningen riktat sig österut mot bruket och att bebyggelseämningens läge därmed skall betraktas som tämligen manifest. Det bör även betonas att Fallet/Nybacks har haft en relativt stor inägomark, även om ingen tydlig åker har iakttagits.

Platsen ger ett otydligt och icke-estetiskt intryck, till stora delar p.g.a. den slyiga vegetationen. Platsen har idag ett tämligen lågt upplevelsevärde.

Naturvärden

Området kring Fallet/Nybacks gamla inägomarker ligger idag i ett föryngringsavverkat område. Den hävdformade och relativt näringsrika marken ligger öppen, och har ännu inte hunnit bli igenväxt med sly- och risvegetation, vilket ger en stor artrikedom. Vid husgrunden växer bl. a. lönn, spirea, brännässla och vägtistel. I området i övrigt, i synnerhet dess sydöstra del, finns det en stor artrikedom med ett markant inslag av ängsindikerande växter: johannesört, blodrot, smult-ron, liten blåklocka, prästkrage, smörblomma, daggkåpa, teveronica, humleblomster, ängs- och skogskovall, ängs- och skogsviol, pyrola samt gökärt.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 73, Nedre Granhult

Nedre Granhult är beläget i en östslutning av en delvis tämligen storblockig moränhöjd, i skogsmark. Lokalen omfattar en boningshusgrund belägen på en välbyggd terrass, en uthusgrund, två jordkällare, två åkrar och röjd mark. Nedre Granhult utvaldes som undersökningsobjekt såsom representant för smedsboställena. Återfinns på Hembygdkartan utan namn.

Man närmar sig platsen längs en stig, och vare sig man anländer till Nedre Granhult längs stigen från söder eller norr hamnar man i en position där man blickar upp mot en välbyggd husgrund lagd på en välbyggd terrass med trappa. Dessa lämningar ger ett symmetriskt, nästan urbant eller ”borgerligt” intryck då man lätt kan förvänta sig trädgårdsmöbler o. dyl. på terrassen utanför huset. Även de röjda ytornas vällagda röjningsrösen förmedlar ett intryck av organisation och prydlighet. Nedre Granhults läge indikerar att lämningen är vänd mot Älvsbacka bruk i öster. Lämningarna vid Nedre Granhult intar en särställning vid Pinotorpen, vilket också styrks av det påträffade fyndmaterialet som både är rikhaltigt och till stora delar bör vara fråga om rester efter inköpta och inte egentillverkade varor.

Fig. 11. Nedre Granhult. Husgrund med terrass och spismursröse. Från SÖ

Platsen har ett allmänt sett högt upplevelsevärde på grund av lämningarnas karaktär, vilket förstärks av att lokalen ligger i en välskött skog med högt estetiskt värde.

Arkeologisk undersökning

Ett 1,5x0,5 meter stort schakt upptogs sydväst om spismursröset mot stugans sydvästra hörn, strax nordväst om trappan. Genom sondning hade kulturlager påvisats i merparten av husgrunden. Kulturlagertjockleken och dess sammansättning bedömdes som representativ på den utvalda platsen. Det avsatta kulturlagret, i en kronologisk fas, var gråsvart, rikligt kolbemängt och innehöll fynd.

Det insamlade fyndmaterialet utgjordes av 79 fyndposter. Dessa fördelades enligt följande; tre järnbeslag, sex järnbleck, en bultbricka, fem poster brunt och vitt buteljglas(?), tre poster djurben, en fästögla av järn, tre poster fönsterglas, rester efter ett glasföremål, trettio spikar, nubbar och skruvar, två gångjärn, en järnhank, fyra porslinsknappar, en kritpipa, en krok med märkla, fem poster keramikskärvor (efter minst fem kärl), tre poster porslinskärvor (efter minst tre kärl), två märlor, två plomber i bly och en annan legering, en kopparsko-ning, ett järnstag, en sölja och två poster tegel/bränd lera.

Naturvärden

Nedre Granhult ligger i en liten glänta i vad som idag utgör en väl gallrad, fullmogen skog. Kring husgrunden växer lönn, spirea och skogssallat. På de röjda ytorna, nedanför husgrunden, växer ängs- och gråfibbla (torrängsväxt) samt liten blåklocka. Intressant är att trots platsen idag återfinns i en fullvuxen granskog, syns även idag en mycket klar gräns i vegetationen mellan röjd

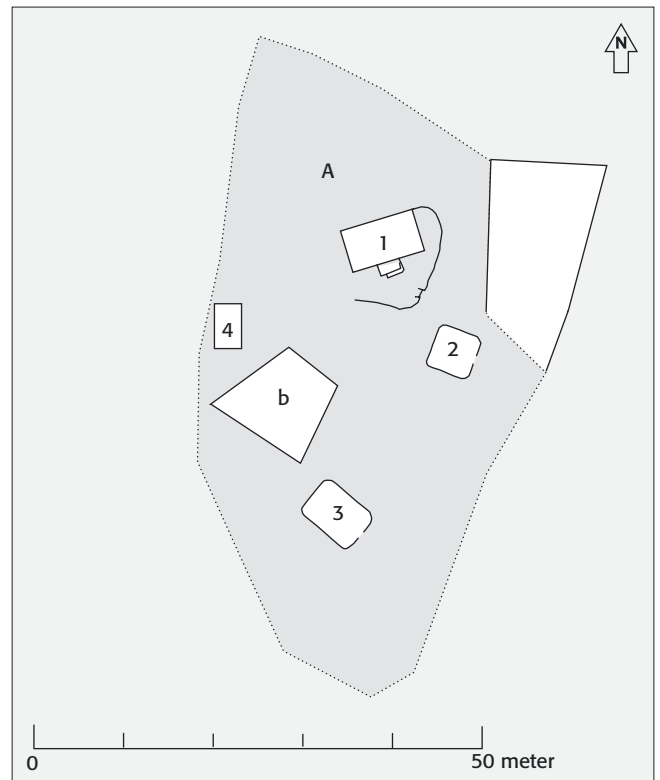

Fig. 10. Nedre Granhult.

1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten med inslag av tegel och små kvartsbitar. På södra långsidan en utbyggd trappa med två steg. Husgrunden är belägen på en uppbyggd terrass.

2. Jordkällare.

3. Jordkällare.

4. Uthusgrund.

A. Röjd mark, varav a. åker och b. odlad yta med kolbemängd jord.

och icke röjd mark. Det går en distinkt skiljelinje mellan bärris och gräs; vid sondning sågs grässets utsträckning helt sammanfalla med de röja ytorna.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 74, Övre Granhult

Övre Granhult är beläget på en platå i en östsluttning av en moränhöjd i skogsmark. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en jordkällare, en (potatis?)grop, två åkrar eller odlade ytor och antydning till röjd mark. Saknas på Hembygdskartan. Se Bogberget för kartering.

Om man kommer söderifrån möter man Övre Granhult genom att gå längs en stig uppför en tämligen brant backe. På vägen upp mot husgrunden, som ligger i ett mindre krönläge, stöter man även på en jordkällare. Även om man kommer norrifrån går man uppför en liten backe till husgrunden, och husgrundens läge är tämligen manifest. Övre Granhult är vänt mot Älvsbacka bruk i öster, och överblickar en brant östsluttning. Platsen ger ett intryck av ordning då husgrunden och röjningsrösen är vällagda även om de röjda ytorna är små.

Övre Granhult ligger i en välskött skog, vilket förstärker intrycket av ordning. Platsen har ett ordinärt upplevelsevärde.

Naturvärden

Övre Granhult ligger i en fullvuxen granskog. Dock

ligger inte Övre Granhult, till skillnad från Nedre Granhult, i någon egentlig glänta. Detta gör att platsen har relativt låga naturvärden. Arter som påträffas är; asp, gökärt, ängs- och skogskovall.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 75, Skinnars

Skinnars är beläget på ett kalhygge i en sydöstsluttning av en storblockig moränhöjd. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en ovanligt välbevarad jordkällare, en källargrop, en åker och två röjda ytor. Återfinns på Hembygdskartan utan namn.

Man närmar sig Skinnars längs en stig i en lätt uppförsbacke om man närmar sig platsen söderifrån. Även om man kommer norrifrån ligger lämningarna i ett något upphöjt läge i förhållande till stigen. Lämningarna på platsen ger ett tämligen manifest intryck, trots att de inte ligger i krönläge. Detta skall dock främst tillskrivas den välbevarade jordkällaren och husgrundens stora och höga grund, och kan alltså mest vara att betrakta som "ruinernas kraft" - den stående bebyggelsen kanske inte alls gav samma signaler. Det bör dock poängteras att husgrunden är relativt stor efter "Pinobergsmått", och att den innehåller ovanligt mycket tegel. Dessutom bör den stående jordkällaren ha varit att betrakta som mycket välbyggd även under sin brukningstid. Däremot ger inte röjningsrösen något särskilt intryck av organisation och ordning. Skinnars ligger

Fig. 12. Skinnars och Burfallet.

Skinnars: 1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten och tegel.

2. Jordkällare, mycket välbevarad med vackert välvt tak av tuktad natursten.

3. Källargrop.

A. Röjd mark, varav a. åker. Sydost om a. är en kolbotten.

B. Röjd mark.

I skiftesgränsen norr om bebyggelselämningen är ett röjningsröse, 45 meter långt med öppning för stig till Burfallet (Övre Ulleruds socken, RAÄ 91).

Burfallet: 1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten och viss mängd tegel.

2. Källargrop.

3. Jordkällare.

4. Grop.

5. Terrasskant.

6. Uthusgrund?

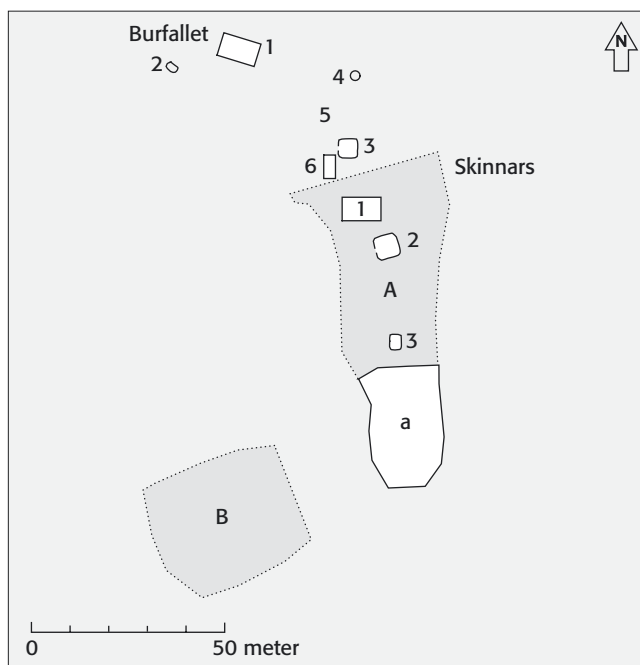

Fig. 13. Skinnars. Jordkällaren från nordväst.

relativt långt från häradsgränsen, men vänder sig ändå mot Älvsbacka bruk då lämningen ligger i sluttningen mot öster.

Då platsen i dag ligger på ett kalhygge sänks det estetiska värdet och det allmänna upplevelsevärdet, vilka främst bärs upp av den välbyggda jordkällaren.

Naturvärden.

Skinnars ligger idag på ett relativt stort hygge. Platsen uppvisar relativt låga naturvärden, åtminstone kring husgrunden och dess omedelbara närhet. Arter; rönn, asp, fibbla, gökärt och ärenpris.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 76, Eriksberg

Eriksberg återfinns karterad på Hembygdskartan med namn och är beläget på en plåtå i en sydsluttning av en i övrigt storblockig moränhöjd i skogsmark. Lokalen omfattar en boningshugrund, en uthusgrund, en jordkällare, tre åkrar och röjd mark. Eriksberg hade ursprungligen valts ut som utgrävningsobjekt, men ersattes av Sanningen då det visade sig att boningshugrunden var hade skadats.

Man träder in till Eriksberg i två etapper om man

följer stigen österifrån. Båda gångerna följer man en stig uppför och in genom en öppning i ett röjningsröse/mur där man kan förmoda att en grind har funnits. Den första etappen går över en liten åker, och den andra in på Eriksbergs tomt. Även om man kommer västerifrån träder man in genom en öppning i ett röjningsröse/mur. Oavsett vilket håll man kommer ifrån går man upp till bebyggelselämningen. Eriksbergs område är mycket symmetriskt uppbyggt med en tomt där byggnaderna är samlade, och det organiserade intrycket förstärks av de välbyggda röjningsrösen/stenmurarna. Till följd av att boningshugrunden hade skadats är det svårt att bedöma lokalens arkitektoniska utstrålning, men det organiserade intrycket och den relativt omfattande inägomarken indikerar att Eriksberg har hört till de mer välbärgade Pinotorpen.

Det första intrycket är att platsen är välbevarad eftersom den ligger på en slät avsats i en välkött skog med bl. a. "dolska" klippblock. Genom karteringen vet vi dock att platsen hade skadats av senare aktiviteter. Platsen har ett högt estetiskt värde (mycket p.g.a. vegetationen), men ett lågt allmänt värde p.g.a. den sentida aktiviteten.

Fig.14. Eriksberg.

1. Husgrund med spismursröse av huggna naturstenar. Delar av grunden, främst i väster, har i sen tid brutits lös och stenmaterialet lagts på husgrunden.

2. Jordkällare.

3. Uthusgrund.

A. Röjd mark, varav a. åker och b. åker.

Strax väster om b är en kolbotten.

B. Åker

Stig övertvårar A och B.

Naturvärden

Eriksberg finner man idag i en välgallrad, fullmogen skog. På inägorna återfinns idag en relativt ensartad gräsväxtlighet. De arter som påträffas är; fyrkantig johannesört, blodrot, skogsko- och ängskovall.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 77, Jönshagen

Bebyggelseämningen har ej återfunnits. Inprickningen i FMR och ÖUHF:s skylt är placerade i ett röjningsröse tillhörande bebyggelseämningen Fallet/Nybacks inägomark. Saknas på Hembygdskartan.

57 meter 370 GON om skylten är en oval grop 4 x 2 meter stor och 1 meter djup orienterad i öst - väst, med en 2 meter bred öppning i öst och ett 1,5 m st stenblock i ÖSÖ:a kanten. Gropen är anlagd i en storblockig moränsluttning mot öst. Möjligen kan det vara fråga om en bebyggelseämning (se översiktskarteringen).

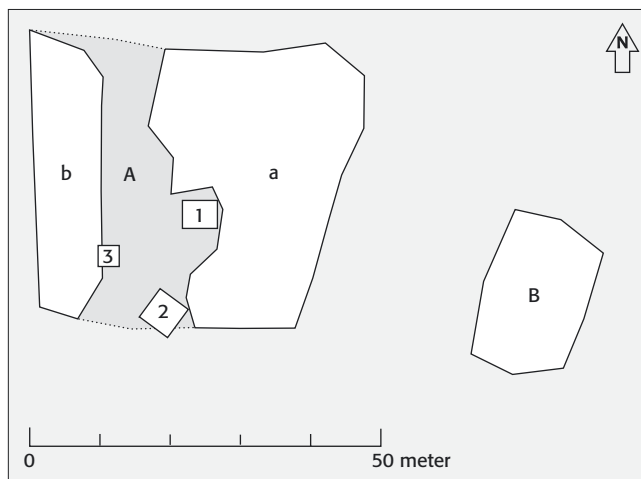
Övre Ulleruds socken, RAÄ 89, Pino (ev. Pinotorpet)

I området kring dagens Pino har det funnits flera bebyggelseenheter. På Hembygdskartan finns tre stycken bostadshus markerade. Både ÖUHF:s uppgifter och de arkivstudier bekräftar denna bild med flera bebyggelseenheter. Det finns förutom själva Pino också något som kallas "Pinotorpet" i arkivalierna. Det är därför oklart vilket av dessa som lägenheter som egentligen har registrerats som RAÄ 89. Detta Pino/Pinotorpet är beläget på liten platå i en sydsluttning av en moränhöjd i skogsmark. Lokalen omfattar en möjlig, men tveksam, bebyggelseämning i form av ett osäkert spismursröse. P. g. a. den mycket osäkra lämningen och det faktum att det har legat flera bebyggelseenheter (med namnet Pino) i området har området inte markerats på översiktskarteringen. Återfinns på Hembygdskartan.

I området finns röjda ytor och igenväxande åkermark. Då det ej går att klargöra till vilken Pinoenhet dessa hörde inprickades dessa inte.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 90, Skinnarbacken

Skinnarbacken är beläget på liten moränbacke i en sydöstsluttning av en storblockig moränmark på ett kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund belägen på en terrass, en uthusgrund, en jordkällare, två åkrar

eller odlade ytor och röjd mark. Återfinns på Hembygdskartan utan namn.

Man anländer till Skinnarbacken antingen uppifrån om man kommer från sluttningen i nordnordväst, eller längs en avsats nedanför en bergskant/klippvägg om man kommer från söder. I båda fallen är det tydligt att husgrunden har anlagts på en mindre förhöjning, som ger ett manifest intryck – detta trots att förhöjningen ligger nedanför en brant bergskant. Att läget är medvetet valt tydliggörs av att man har förstärkt förhöjningen genom att anlägga en terrass. Läget på förhöjningen, och närheten mellan jordkällare och bostadshus, förmedlar en tomtkänsla. Detta trots att uthuset ligger avsides, och åtskilt från "tomten" av ett våtare parti. Samtliga byggnader framstår som välbyggda, medan någon större omsorg inte har lagts ned på röjningsrösen. Det bör poängteras att uthusgrunden är större och mer välbyggd än övriga uthusgrunder som påträffats vid Pinotorpen, och att boningshusgrunden hör till de största och mest välbyggda.

Husgrunderna i sig är estetiskt tilltalande, och den blekrosa klippväggen "bakom" bebyggelseämningarna förhöjer det estetiska värdet. Belägenheten på ett mycket stort, och kraftigt sönderkört, kalhygge drar dock ned upplevelsevärdet.

Naturvärden

Platsen är, trots att det rör sig om ett kalhygge med riklig risvegetation, relativt riklig på värdefulla arter: ormbär, säl, skogstjärnsblomma, smultron, ärenpris, dagdkåpa, liten blåklocka, vårbrodd, prästkrage, smörblomma, kråkvicker, fyrkantig johannesört.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 91, Burfallet

Burfallet är beläget på liten platå i mot söder till en sluttande storblockig moränhöjd, delvis i skogsmark och delvis på kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en uthusgrund?, en jordkällare, en källargrop, en grop, en terrasskant och röjd mark. Återfinns på Hembygdskartan med namn. Se Skinnars för kartering.

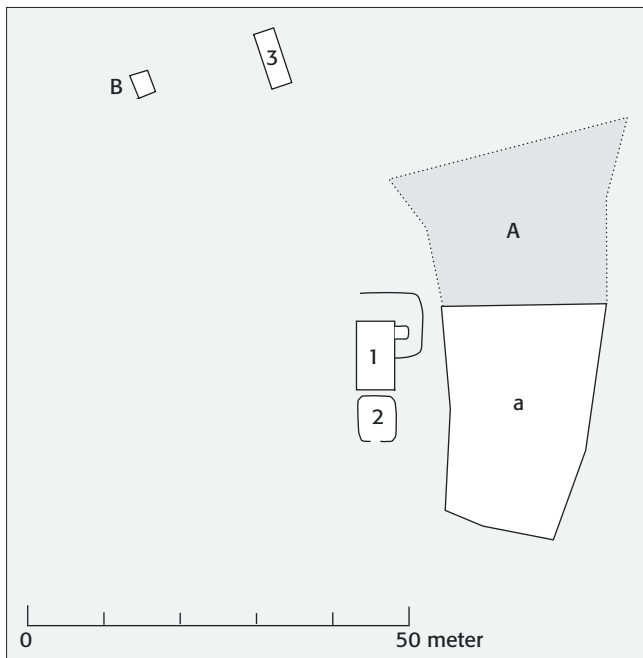

Fig.15. Skinnarbacken.

1. Husgrund med spismursröse av huggen natursten och tegel. Intill nordöstra hörnet en trapphäll. Husgrundens norra del är belägen på en terrass.
2. Jordkällare.
3. Uthusgrund.
- A. Röjd mark, varav a. åker.
- B. Odlad yta (potatisland?).

Man går in på Burfallets område söderifrån längs en stig, genom öppningen i ett röjningsröse/mur, där

Fig.16. Skinnarbacken. Jordkällare från S.

man kan förmoda att en grind funnits. Man går vidare uppför till en liten avsats där husgrunden ligger. Om man kommer norrifrån går man nedför en backe till husgrunden. Husgrunden är tämligen oansenlig, liksom övriga lämningar på platsen. Det relativt stora antalet byggnadsrester på platsen är dock anmärkningsvärt, men det är möjligt att dessa härrör från olika brukningsperioder. Burfallet ligger relativt långt från häradsgränsen, men förefaller trots detta vara riktat österut mot Älvsbacka bruk, då det ligger i den östliga sluttningen mot bruket.

Platsen är skräpig, utsatt för täktverksamhet och belamrad med recent material, vilket tillsammans med vegetationen på platsen bidrar till att förstärka det allmänt stökiga intrycket. Burfallet ligger delvis i vuxen skog, delvis på ett igenväxande kalhygge. Dessa vegetationsskillnader förmedlar ett tudelat intryck, vilket gör att man gärna hänför de lämningar som ligger på kalhygget till det intilliggande Skinnars. Platsen har ett lågt upplevelsevärde.

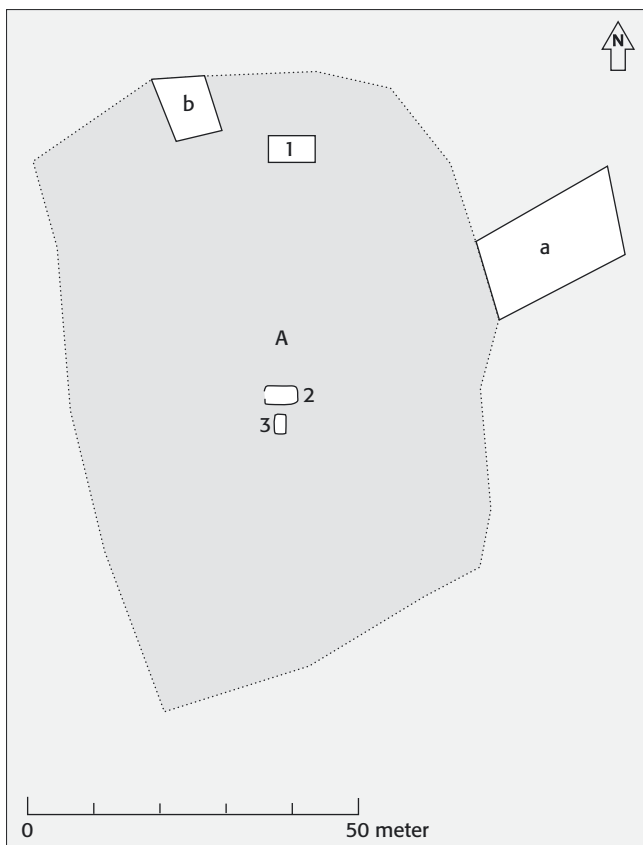

Fig. 17. Gamla Brytå.

1. Husgrund med spismursröse av natursten och tegel. Tung grå slaggsten hittad i spismuren. Kolstybb påträffat i och utanför husgrunden vid sondning, förmodligen överlagrar husgrunden en kolbotten.
 2. Jordkällare.
 3. Grop (källargrop)
 - A. Röjd mark, varav a. åker och b. annan röjd yta.
- På platsen finns även spår av sentida täktverksamhet.

Naturvärden

Burfallet uppvisar en förhållandevis rik vegetation. Här syns bl. a. arter av torrängstyp, kanske p.g.a. att platsen ligger på en avsats i en sydost-sluttning. Arter; nattviol, bockrot, backanis, kirskaål, gråfibbla, knölklocka, liten blåklocka, rölleka, humleblomster och skogsallat. Därutöver växer rönn och asp på platsen.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 92, Gamla Brytå

Gamla Brytå är beläget på en liten platå i en sydsluttning av moränmark, delvis i skogsmark och delvis på kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en jordkällare, en grop (källargrop?), två åkrar och röjd mark. Bebyggelse saknas på Hembygdskartan, men däremot löper den på Hembygdskartan utmärkta stigen förbi platsen. Möjligen kan lokalen vara övergiven vid tillkomsten av Hembygdskartan.

Man kan nå Gamla Brytå antingen genom skogen från norr, eller från söder över vad som var inägomark. Kom man från norr mötte man baksidan av Gamla Brytå, kom man från söder gick man över öppen mark uppför en liten backe till avsatsen på vilken husgrunden är belägen. Husgrunden är dock belägen på en avsats strax nedom ett krön, så läget är inte påtagligt manifest oavsett från vilket håll man kom. Lämningarna och platsen ger ett ”medelmåttigt” intryck, vilket också gäller platsens upplevelsevärde idag.

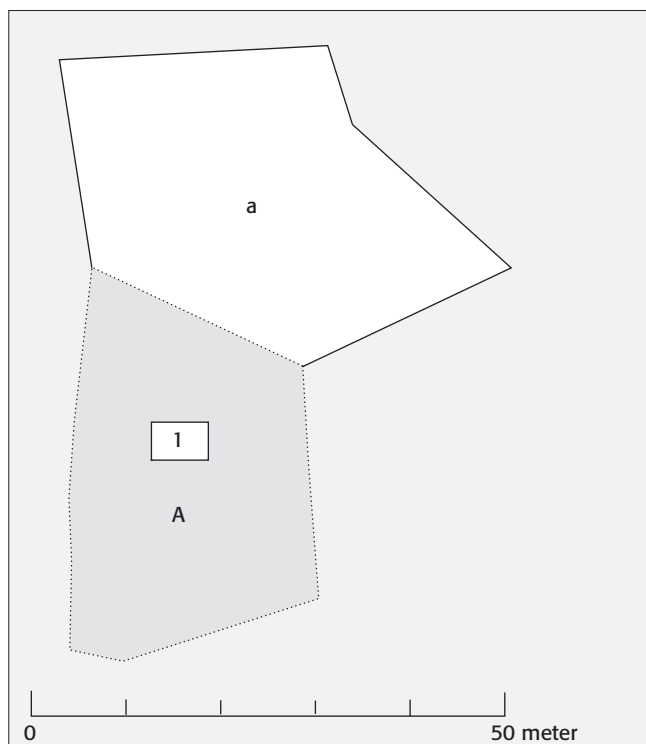

Fig. 18. Brytå.

1. Husgrund med spismursröse av natursten och tegel. Tung grå slaggsten hittad i spismuren.

A. Röjd mark, varav a. åker.

Naturvärden

Gamla Brytå ligger på ett hygge med ensartad naturbild. Arter; lönn, äng- och skogskovall.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 93, Brytå

Brytå är beläget på en tämligen plan moränmark på ett kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund, en åker och röjd mark. Bebyggelse saknas på Hembygdskartan, men däremot löper den utmärkta stigen förbi platsen. Möjligen kan lokalen vara övergiven vid tillkomsten av Hembygdskartan.

Vare sig man kommer längs stigen från norr eller öster vandrar man genom skog och våtmark, stigen bör här ha haft kavelbroar o. dyl. innan man når fram till Brytås inägomark. Man tillträder inägorna genom en öppning i ett röjningsröse/stenmur där en grind bör ha funnits. Eftersom Brytå med inägor idag ligger på ett kalhygge, medan stigen till Brytå ligger i skog, får man en känsla av att träda från skogens mörker in på den öppna, ljusa inägan. Kanske fick dåtidens vandrare samma känsla. Därefter vandrar man uppåt längs inägomarken till husgrunden, som därmed får ett visst manifest läge. Husgrunden och röjningsrösen som sådana ger dock mest ett ”medelmåttigt” intryck, även om platsen uppvisar en viss symmetri. Detta gäller också platsens upplevelsevärde idag.

Naturvärden

Ingen särskild artrikedom kan spåras. Intressant är ändå att platsen uppvisar ängsindikerande växtlighet. Arter: blodrot, liten blåklocka, hundloka, maskros, smultron och slutligen ormbär vilket är en signalart.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 94, Baggannas

I jämförelse med de andra bebyggelselämningarna på Pinoberget är Baggannas en något avvikande. Inledningsvis var det tveksamt om lämningen överhuvudtaget skulle ingå i studien p.g.a. lämningens perifera läge och att den föreföll vara yngre än de andra lämningarna. Bl. a. finns det ett foto på Bagg-Anna och hennes stuga som uppges vara taget 1916. (se avsnittet, Vad arkiven berättar)

Baggannas är beläget i mot syd svagt sluttande moränmark på ett kalhygge. Lokalen omfattar en boningshusgrund med källargrop, en grop? och en åker (vilken dock ligger avsides). Saknas på Hembygdskartan.

Baggannas ligger vid sidan av det stigsystem som binder samman de olika Pinotorpen, och Baggannas har endast varit i bruk under Pinobergsbebyggelsens slutskede. Vi har därför inte kunnat belägga från vilka håll man närmast sig lokalen. Oavsett detta är husgrundens läge mycket diskret då den ligger i en liten sluttning och inte på den lilla platån ca 20 m nordnord-

Fig. 21. Kolarkojan intill Klaraborg. Detalj från norr.

väst om husgrunden. Lämningen ger överhuvudtaget ett "litet och anonymt" intryck, och förekomsten av en källargrop istället för jordkällare förstärker intrycket av fattigdom.

I kapitlet "Vad arkiven berättar" diskuteras när Baggannas skulle ha varit bebott av den Anna Cajsa Larsdotter som vi antar är den Bagg-Anna som ÖUHF placerar på Baggannas. Den förhållandevis oansenliga husgrunden samt avsaknaden av egentliga inägor ger intrycket av att Baggannas snarare är en änkas undantag än en bostad åt en hel familj med flera arbetsföra personer. Under förutsättningen att Bagg-Anna skulle vara identisk med Anna Cajsa Larsdotter, tror vi att hon bosatte sig på Baggannas tidigast år 1900 då hon blir änka.

Då husgrundstypen är både ovanlig i området och dessutom otydlig som lämning har den ett klart pedagogiskt värde. Platsens övriga upplevelsevärde är dock tämligen lågt, särskilt som platsen är belägen på ett igenväxande kalhygge.

Naturvärden

Relativt ensartad naturbild utan särskild artrikedom. Arter; ljung, kovall, blodrot och fibbla.

Övre Ulleruds socken, RAÄ 95, Klaraborg

Klaraborg är beläget i mot öster sluttande moränmark, i skogsmark som delvis utgörs av igenväxande granplantering. Lokalen omfattar en (tveksam) boningshusgrund, tre åkrar och två röjda ytor. Återfinns på Hembygdskartan utan namn. Ej inventerad för naturvärden.

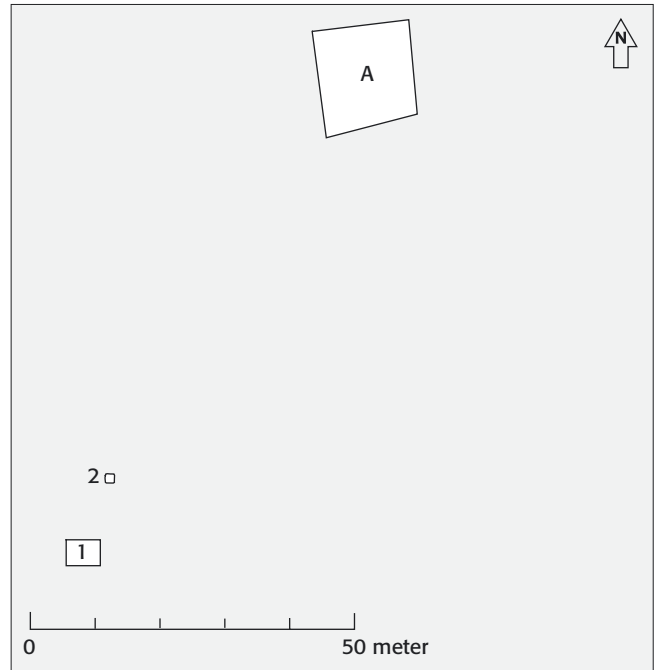

Fig. 19. Baggannas.

Kartering

1. Husgrund med rest av spismursröse av naturstenar.
2. Grop?

A. Åker. Jorden består av kolblandad mylla (överplöjda kolbottnar eller kolbottnar använda som jordförbättring?).

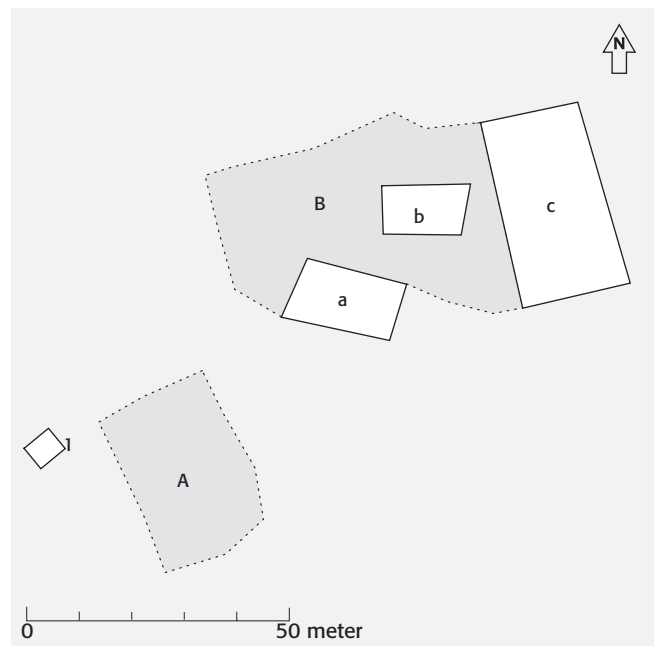

Fig. 20. Klaraborg.

1. Husgrund med spismursröse av naturstenar. Tveksam anläggning. Möjligen har platsen brukats i sen tid och lämningen belamrats med röjningssten.

A. Röjd mark.

B. Röjd mark, varav a. åker, b. åker och c. åker. Åker c överlagras av kolarkoja och kolbotten. Strax nordöst om åker c. påträffades en fångstgrop för älg (se översiktskarteringen).

Man anländer till Klaraborgs boningshusgrund genom att gå uppför en stig och över vad som var öppen mark under platsens brukningstid. Klaraborg bör därför ha givit en dåtida besökare ett tämligen manifest intryck. Inägomarken är också tämligen omfattande.

P. g. a. dagens täta ungskog, och lämningens fragmentariska skick, är det svårt att få ett grepp om platsen och upplevelsevärde är allmänt sett litet. En av åkrarna överlagras av lämningar efter en mycket välbevarad kolarkoja (se översiktskarteringen), vilken har ett högt upplevelsevärde ur både pedagogisk och estetisk synpunkt.

Övre Ulleruds socken, Östra Bråten (RAÄ nr saknas)

Uppgift om sentida bebyggelselämning. På den markerade platsen skall den sentida bebyggelselämningen Östra Bråten ha legat. Lämningen är ej registrerad i FMR och inte heller skyltad av ÖUHF. Vid vårt inventeringstillfälle kunde inga lämningar, eller andra spår, efter denna bebyggelselämning påträffas.

Uppgiftsförmedlare Övre Ulleruds Hembygdsförening genom Gunnar Perman, Sundsvall. Saknas på Hembygdskartan.

Summering av fältarbetsresultaten

Här skall våra samlade intryck från fältarbetet presenteras. Det är viktigt att poängtera att vi här utgår från de fysiska lämningarnas vittnesbörd. Dessa skall i ett sammanfattande resonemang (se Avslutande diskussion) jämföras med uppgifterna från det skriftliga källmaterialet.

Merparten av de här presenterade bebyggelselämningarna återfinns på Hembygdskartan. Däremot föreligger det vissa skillnader mellan våra karteringar och angivelserna på Hembygdskartan. Detta gäller särskilt antalet hus och omfattningen av inägomarken. Det bör poängteras att vi inte har lyckats lokalisera grunder till samtliga uthus som anges på Hembygdskartan, fast vi ibland har hittat husgrunder som inte finns med på kartan. Ofta har vi dokumenterat en större antal inägor än på vad som framkommer av Hembygdskartan, vilket delvis beror på att vi tagit med röjd mark utöver åkermarken. Det är dock viktigt att hålla i minnet att kartan och de fysiska lämningarna inte ger samma information. Hembygdskartan visar en ögonblicksbild utan att informera hur det såg ut innan eller efter kartans tillkomst. Karteringarna, å andra sidan, sammanfattar hur markanvändningen har sett ut under en längre tidsrymd, utan att redogöra för hur det såg ut vid varje enskilt tillfälle.

För att vara sentida bebyggelselämningar var Pinobergets bebyggelselämningar ovanligt välinventerade och väldokumenterade i FMR. Trots detta innehöll

FMR både felaktig information och utelämnade uppgifter. Bland feLEN kan nämnas tre felaktigt inprickade lämningar (varav en inprickades på fel fastighet) och att ett röjningsröse bedömts som spismursröse. Fornminnesinventeringen hade, såsom vanligt, främst inriktats på boningshusgrunder och i viss mån på jordkällare, medan dokumentationen av andra husgrunder och inägomark inte hade prioriterats. Särskilt vad gäller dokumentationen av inägorna har här presenterade karteringar tagit fram helt nytt material. Markanvändningsspåren på lokalerna är inte helt enkla att tolka, och framför allt är det svårt att påvisa vad den röjda mark, som inte är åker eller odlingsytor, har använts till. Vi tror dock att det handlar om slättermark. Man kan notera att vissa lokaler med slättermark förefaller sakna uthus, både enligt Hembygdskartan och enligt vår inventering. Om detta är en korrekt iakttagelse, att uthus saknas, bör det innebära att man inte höll djur trots att man innehade slättermark. Vad detta innebär är oklart.

Inledningsvis uppfattades bebyggelselämningarna som relativt enhetliga, en uppfattning som senare kom att revideras – särskilt genom inventeringen av bebyggelselämningarnas mer kommunikativa aspekter. Det föreligger dock några gemensamma drag värde att poängtera. De flesta spismurarna (utom i de avvikande bebyggelselämningarna Bogberget och Baggannas) var uppförda av huggen natursten, med visst inslag av tegel, och gav ett likartat intryck. Förmodligen speglar detta ett lokalt spisbyggnadsmönster, som inte behöver vara exklusivt för Pinoberget. Däremot varierade husgrundernas storlek och uppbyggnad mer. Vad gäller markanvändningen var det påtagligt att man valt att tämligen konsekvent lägga röjningsstenen i ”murar” längs trögärdesgårdarna, och andra typer av röjningsrösen var mycket sällsynta. Detta innebär att man bör ha delat en gemensam uppfattning om hur man bör röja sin mark. Även denna uppfattning bör ha delats av människor utanför Pinotorparnas sfär.

Särskilt efter inventeringen av kommunikativa aspekter tycker vi oss kunna indela bebyggelselämningarna på Pinoberget i fyra olika grupper.

- Nedre Granhult står i en klass för sig med sin ”borgerliga” utstrålning. Möjligen kan Skinnarbacken jämföras med Nedre Granhult.
- Skinnars, Skinnarbacken och Eriksberg representerar tämligen stora och välbyggda husgrunder och relativt stora åkrar/inägomarker. Dessa platser bör ha bebotts av Pinobergets mer ”välbärgade” inbyggare. Möjligen hör även Övre Granhult, trots olikheterna vad gäller inägomark, till denna kategori.
- Fallet/Nybacks, Burfallet, Brytå, Gamla Brytå, Klaraborg, Sanningen och Lögnen förefaller utgöra den mer ”ordinära” bebyggelsen på Pinoberget.

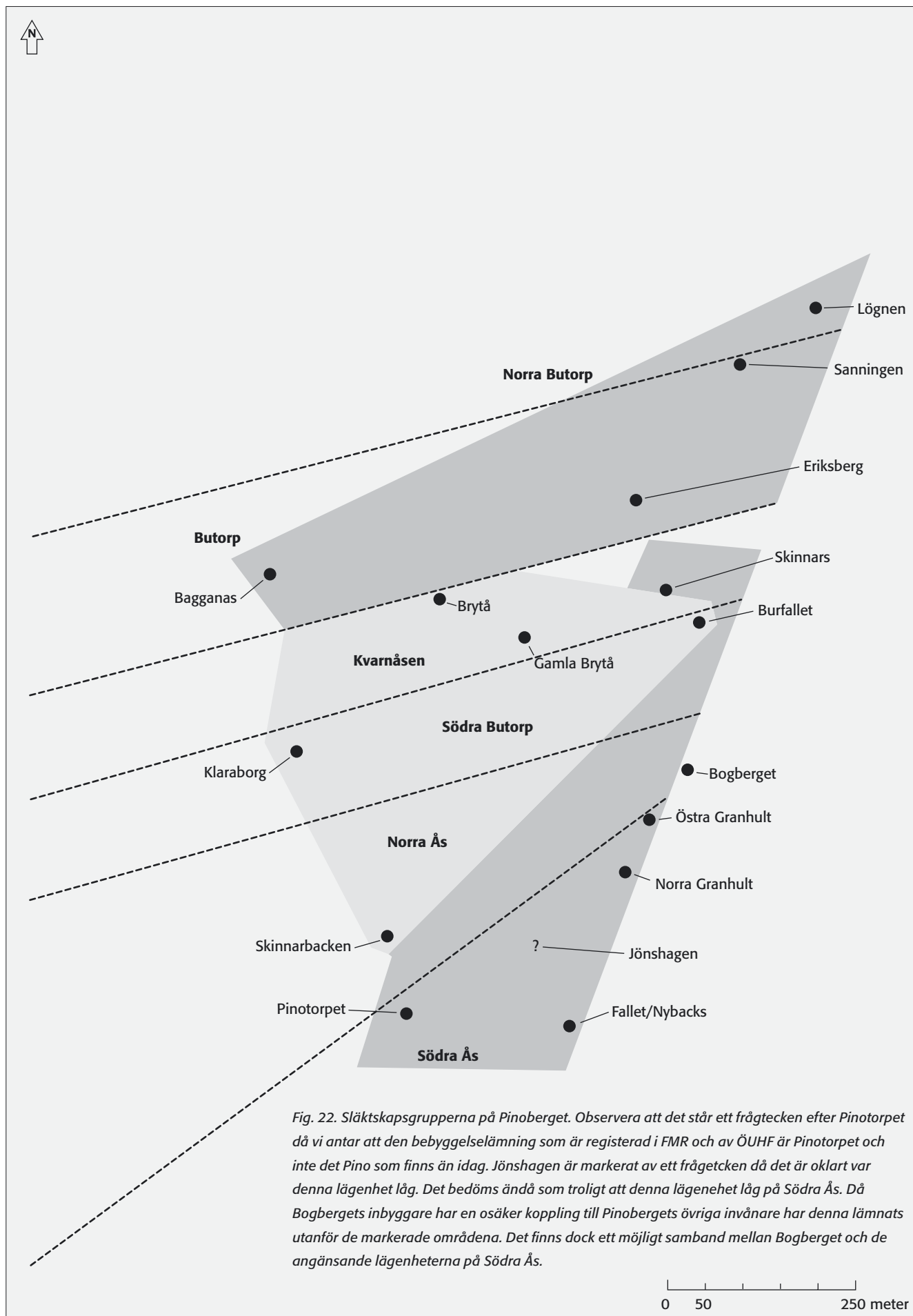
- Bogberget och Baggannas representerar de allra fattigaste.

Denna skiktning skiljer sig alltså från vår inledande uppdelning av materialet i tre grupper: 1. mer agrara bebyggelselämningar vars inbyggare var starkare kopplade till Butorpsbönderna än till Älvsbacka bruk, 2. smedsboställen (dvs. brukets ”arbetaröverklass”), 3. de allra fattigaste. De båda skiktningarna av materialet har lite olika utgångspunkter, eftersom den äldre uppdelningen mer utgår från Pinotorparnas relationer med omvärlden och den senare från de materiella lämningarna.

Mot bakgrund av den skiktning av bebyggelselämningarna som karteringarna gav är det värt att poängtera att de arkeologiska undersökningarna komplimenterade bilden något.

Det förelåg vissa kvalitativa likheter i de föremålsbestånd som påträffades vid undersökningarna av Nedre Granhult och Bogberget, medan fyndmaterialet från Sanningen avvek. Förmodligen baseras likheterna på att inbyggarna på Nedre Granhult och Bogberget hade kopplingar till Älvsbacka bruk, och kanske är det bruksbutikens sortiment som går igen i fyndmaterialet.

Den inventering av naturvärden som genomfördes gav förhållandevis lite information som kan användas för tolkningar av de historiska och sociala förhållandena på Pinoberget. Den ensartade bilden av växtligheten på de olika platserna styrker dock den information som kan erhållas från t. ex. äldre kartmaterial, nämligen att platserna varit bebodda under mycket kort

tid.

Pinotorparna och rummet

För studierna av de rumsliga förhållandena på Pinoberget har äldre kartmaterial, de tidigare presenterade inventeringarna av bebyggelseämningar och produktionsmarker samt en stiginventering använts. Det kartmaterial som använts är Hembygdskartan (se inledande presentation). Kartan ligger till grund dels för en analys av landskapet och de rumsliga relationerna, dels för inventeringen av synliga lämningar längs med stigar. Med hjälp av ett kartöverlägg fördes dåtidens stignät över på en modern karta, som sedan kunde användas vid inventeringen av stigar. Vid stiginventeringen har djurstigar och sentida hjulspår efter skogstraktorer undvikits i så stor utsträckning som möjligt, och där osäkerheter förelåg karterades inte stigen. De ytor där stigar inte kunde återfinnas utgörs av områden där marken är mer eller mindre sönderkörd av skogsmaskiner.

Gränser i landskapet

De regelbundna kyrkobesöken bör ha varit mycket betydelsefulla för social reproduktion, och den mest betydelsefulla gränsen i landskapet var därför härad- och sockengränsen. Den innebar i praktiken att människorna i området delades upp i olika församlingar. För Pinobergets del innebar sockengränsen att flertalet av inbyggarna tillhörde kyrkan i Övre Ullerud. Man kan dock notera att många av barnen på Pinoberget läste i Älvsbacka. Här var avstånden en viktigare faktor än den formella tillhörigheten.

Bebyggelsen på Pinoberget kan delas in i mindre områden med släktskap som grund. Tre områden kan urskiljas: ett sydligt, en centralt och ett nordligt område. I syd och sydost finns bebyggelseämningarna Pino/Pinotorpet, Nybacks/Fallet, Nedre (och ev. Övre) Granhult samt förmodligen Jönshagen vilka kan knytas samman släktskapsmässigt genom ”stamfadern” Lars Pettersson som hade sitt ursprung på torpet Bergängen, Älvsbacka. Även Pino längst i söder och Burfallet i områdets centrala delar kan, genom bröderna Daniels-son, knytas till denna släktgrupp. Utöver dessa lokaler kan möjligen Bogberget knytas till denna grupp. Förutom Bogberget och Burfallet, har dessa lägenheter också det gemensamt att de återfinns, eller, i fallet Jönshagen, påstås återfinnas, på ett och samma hemman, Södra Ås.

På Pinobergets västra och centrala delar återfinns de lägenheter som har som gemensam nämnare namnet ”Brytå” och Maria Olofsdotter, maka till Erik Hendriksson och syster till Nils och Erik Olovsson på Brytå och Gamla Brytå. Dessa lägenheter är Skinnarbacken, Klaraborg, Skinnars och Brytå och Gamla Bytå och fördelar sig på tre hemman: Norra Ås, Kvarnbråten och Södra Butorp. I områdets norra och i nordvästra del återfinns; Lögnen, Sanningen, Eriksberg och Bag-gannas. Dessa bebyggelseämningars inbyggare var inte släkt med varandra eller med några andra människor på Pinoberget.

Det är tydligt att Pinotorparna har strävat efter att etablera sig i närheten av sina släktingar. Släktskap förefaller rent allmänt ha varit en grundläggande faktor i människornas bosättningsstrategi på Pinoberget. Förutom att man har etablerat lägenheter i anslutning till sina släktingars bebyggelse, visar också arkivstudierna att det var mycket vanligt att t. ex. barn flyttade hem till föräldrarna i olika sammanhang, t. ex. i samband med giftermål.

Den tuktrade naturens symboliska värde

I Älvsbacka samhälle fanns en traditionell tudelning med herrgården skild från resten av byn och bruket. Många herrar valde att istället för att bo i byns mitt, distansera sig genom att dra sig tillbaka till mitten av en park och skapa en känsla av rymd och separation. Parken vid herrgården till Östanås bruk kan ses som en manifestation av åtskillnaden/distanseringen mellan herrgårdens människor och andra. Tudelningen mellan herrgården och bruksgatan, eller resten av byn, är närmast klassisk för bruksmiljöer. Ofta förstärktes åtskillnaden mellan herrgården och resten av bruksområdet genom ett separerande vattendrag (Essemyr 1991 s. 87).

I Älvsbacka förekom trädgårdar, parker och alléer, något som saknades vid Butorpsgårdarna och Pinoberglägenheterna. Herrgården omgärdades av ett fyrkantigt område med mängder av lövträd, samt en park med träd planterade på båda sidor om gångar som bildade ett rutnät. Fram till boningshusen på gården ledde vägar med alléer, och alléer pryddes också vägkanterna fram till kyrkan och klockarebostaden, poststationen och ett hus benämnt komministerbostaden. De två sistnämnda och en oidentifierad gård hade även trädgårdar,

där träd omgav en öppen gårdsplan. Vid tidigt 1800-tal hade alléer av lind, alm och kastanj börjat bli betraktade som aristokratiska symboler i England, och enligt tidens estetik var träden av stor betydelse på arkitekturens arena (Thomas 1984 s. 202-209). Trädgårdar, parker och alléer, där träd och andra växter omvandlades från nyttoväxter till prydnader, var alltså inte var mans egendom utan hörde hemma i särskilda sociala miljöer. Keith Thomas utreder i boken "Man and the Natural World" attitydförändringar i England under 1500-1800-talet. Thomas talar om hur parker skapar och bevarar storhet och förnämlighet, vilket får fattigare grannar att respektera parkens ägare. Han menar att parkägarna under 1700-1800-talet demonstrerade sin rikedom genom att omvandla brukbar jord till "...pleasure ground dotted with trees". I städer i Frankrike, Italien och Nederländerna var promenader ett stort nöje vid denna tid (Thomas 1984, s. 202-209). Sammanfattningsvis visar förekomst respektive avsaknad av trädgårdar, alléer och parker att gårdarna kring Åstjärn utgjorde en utpräglad bond- och jordbruksby medan Älvsbacka uppvisar mer kontinentala högreståndsdrag.

Vägar och stigar

Vägar och stigar visar hur människor färdades regelbundet. Runt Åstjärn var vägnätet väl utbyggt och inom hela odlingsområdet finns nästan inga stigar utmärkta på Hembygdskartan. Den huvudsakliga näringsgrenen i området var jordbruk och vägar behövdes för såväl odling som frakt av jordbruksprodukter. Emellertid bör stigarna ha varit vanliga i bondbygder, eftersom man också använde sig av skogen. Vägarnas kvalitet varierade och de är på Hembygdskartan klassificerade som sämre körväg, bättre körväg och landsväg. En sämre körväg gick i nordöstlig riktning mot Älvsbacka, ingen gick norrut, två sämre körvägar gick söderut till bebodda områden kring sjöarna och en bättre körväg – den största av dem alla – gick österut mot bebyggelsen längs Klarälven. Även andra småvägar gick här, men dessa gick snarast från vattendraget fram till jordbrukslägenheterna alldeles väster om gårdarna kring Åstjärn. Landsvägens riktning och förgreningar motsvarar dock de platser som var viktigast för gårdarna. Gårdarna var förbundna med de flesta av sina torp genom stigar.

Vägarna dominerade också i Älvsbacka, enligt Hembygdskartan, och de få gångstigar som fanns ledde fram till torp. Här bör det dock ha varit produktionen vid bruket – med transporter av råvaror till bruket, och produkter från bruket – som var avgörande för antalet vägar i landskapet. För brukets produktion bör vattnet ha varit den allra viktigaste färdvägen. En lokal, smal-spårig järnväg med förgreningar förband Lersjön med Gräsmangen i norr. I söder gick denna dels till den mosse där torv till tegel bruket bröts medan den västra

förgreningen gick till Lersjöns norra strand. I höjd med bruket gick en arm ner till valsverket medan huvudsträckningen fortsatte till Gräsmangens strand.

De i nordsydlig riktning löpande dalgångarna är typiska för Värmland och de har ofta använts för transporter av tunga varor, såsom timmer, kol, malm och järn. Genom Östra Örten finns det vattenförbindelse ända ner till Karlstad och det är troligen denna vattenväg som flitigast använts för brukets frakter. Den största vägen i Älvsbacka utgjordes av landsvägen som sträckte sig i nordsydlig riktning på östra sidan av sjöarna. En sämre körväg gick direkt från bruket österut under det att en annan väg sökte sig väster ut mot gårdarna kring Åstjärn. En bättre körväg/landsväg gick ner till Torsked på vattnets västra sida. Idag, drygt hundra år senare, motsvaras vägarnas sträckning ganska väl av de tidigare bättre körvägarna.

Stigar var, till skillnad från stora vägar, en del av det icke-institutionella kommunikationslandskapet. Stigarna bildades på de platser där man ofta gick och visar hur människorna rörde sig på ett regelbundet sätt i landskapet. Från den mindre vägen mellan gårdarna kring Åstjärn och Älvsbacka gick en större och en mindre stig upp till Pinoberget. Här fanns inga vägar utan bara stigar. Genom Pinobergets bebyggelseområde löpte en stor stig med förgreningar, som band samman de olika lägenheterna. Känslan av att detta var ett område för sig, med stark inbördes samanhållning, förstärks av att stignätet bildar en egen slinga, endast förbunden med vägen i söder.

Bebyggelsenamn

Bebyggelsenamn är inte bara namn, utan delar av ett orienteringssystem, ett kronologiskt och ett socialt system och visar inte bara på behovet att kunna orientera sig i landskapet utan också på behovet att kunna tala om det (Welinder 1992, s. 45). Namnet befolkar landskapet, ger det mening och bär information om dess invånare och deras idéer. Pinoberget självt tycks vara uppkallat efter bostaden Pino. Namnet Pino har en oklar bakgrund. En tradition, berättar att den man som anlade Pino hade varit med i trettioåriga kriget och där sett så mycket krig och elände att han gav sitt nyetablerade torp namnet "Pino"¹⁵. I sammanhanget är det intressant att notera att det på torpet Finnbacken, strax öster om Pinoberget, fanns en fältjägare P. Jonsson Pino fram till 1825¹⁶.

Generellt sett relaterar bebyggelsenamnen på Pinoberget till läget i landskapet eller till de personer som bodde på platsen, enligt ett vanligt förekommande mönster. Burfallet är på Hembygdskartan utmärkt som Brofallet och relaterar närmast till läget i landskapet. Efterledet -fallet har ingenting med vattendrag eller vattenfall att göra, utan betyder -röjningen. Detsamma gäller Fallet, men denna plats kallas också för Nybacks

eller Nybacka. Övre och Nedre Granhult relaterar till läget i landskapet, medan namnen Brytå och Gamla Brytå berättar något om bebyggelsens inbördes kronologiska förhållanden. Namnet Brytå kan möjligen relatera till naturgeografiska förhållanden där Brytå möjligen kan förstås som platsen där ett vattendrag (eller själva topografin) ”bryter av”, d.v.s. börjar slutta/rinna brantare¹⁷.

Flertalet bebyggelsenamn på Pinoberget relaterade till inbyggarna. Många av dem bar dock liknande eller samma namn och det var därför vanligt att skilja på dem genom att säga både för- och efternamn eller relatera personen till bostaden. Exempelvis var Baggannas bostaden där gumman Anna Bagge bodde. Det tycks ha varit vanligt att nämna efternamnet först i talspråk. Ett annat exempel på detta fenomen är den bostad som inte återfanns vid inventeringen, Jönshagen, där en Jönsstina lär ha bott. Hon var troligen identisk med Kristina Jönsson. Även Skinnars och Skinnarbacken har namngivits efter personer som bott där, Skinnarolle eller Olof Eriksson på Skinnars och Skinnarfredrik eller Jan Fredrik Jonsson på Skinnarbacken.

Sanningen och Lögnen är två intressanta namn, eftersom de utgör en form av binära oppositioner, vilka får sin mening endast i förhållande till varandra. Namn blir ofta långlivade om de är negativa, retsamma eller humoristiska – vilket är fallet med namn som Sanningen och Lögnen. Dylika platsnamn ger dessutom ofta upphov till ”förklarande” historier. Om Sanningen och Lögnen förtäljs att en person gav sin bostad namnet Sanningen, eftersom denna person alltid talade sanning. En annan person lär då ha kallat sin bostad för Lögnen, troligtvis som ett skämt.

Även bakom bebyggelsenamnet Bogberget finns en särskild historia. En person som bodde där (Olof Petersson?) stal en gång en bog. Han kallades därefter för Bogen och hans bostad kallades Bogberget. Denna händelse måste ha gjort intryck på omgivningen med tanke på att platsen än idag är uppkallad efter en tjuv.

Avslutningsvis bör sägas att inte alla utmärkta bostäder på Hembygdskartan anges med namn. Endast Eriksberg, Sanningen, Lögnen och Brofallet (Burfallet) namnges. Det är okänt om det finns några skäl till att endast dessa omnämns.

Hur människor i bygden ser på Pinoberget

En viktig anledning till valet av Pinoberget som undersökningsområde var två traditioner. Enligt den första traditionen var Pinotorparna en grupp fattiga och utsatta människor i samhällets utkant. Enligt den andra traditionen arbetade Pinobergets inbyggare åt Älvsbacka bruk, men valde att bosätta sig utanför brukets mark för att erhålla en friare ställning gentemot sin arbetsgivare (se ”Traditioner kring Pinoberget”). Det förekommer alltså två skiljaktiga traditioner vad gäller Pinoberget och dess inbyggare, vilka dessutom i många avseenden ”falsifierats” genom de studier som presenteras i denna rapport. De båda traditionernas utbredning bland dagens lokalbefolkning, och huruvida de kan bedömas vara folkliga historieskrivningar, bedöms här vara av stort intresse. Inte minst för diskussionen om hur människor i trakten ser på Pinoberget och hur de värderar lämningarna efter Pinotorparnas bebyggelse.

Inom projektet genomfördes en enkätundersökning med anonyma svar bland lokalbefolkningen med två huvudsyften. För det första att ta reda på hur lokalbefolkningen ser på de sentida bebyggelselämningarna; vilket värde de har överhuvudtaget och i förhållande till andra kulturmiljöer. För det andra att ta reda på vad de visste om Pinobergets inbyggare, och att se hur stor genomslagskraft de båda traditionerna hade. Den första huvudfrågan: ”Hur lokalbefolkningen ser på de sentida bebyggelselämningarna” skall ses mot bakgrund till den diskussion som förs inom den antikvariska kulturmiljövärden om hur de sentida bebyggelselämningarna fortsättningsvis skall behandlas vad gäller lagskydd, handläggningsrutiner m.m (se Lind & Svensson manus). I denna diskussion är det inte utan intresse att väga allmänhetens uppfattningar mot de som finns inom den antikvariska kulturmiljövärden.

Den andra huvudfrågan syftade till att undersöka vad de svarande visste om Pinobergets inbyggare.

20 enkäter skickades ut till olika personer boende i trakten av Pinoberget. De utvalda 20 personerna representerade fyra grupper om fem personer; hembygdsaktiva respektive icke hembygdsaktiva från vardera Älvsbacka och Butorp. Tanken var här att Pinoberget, som alltså ligger på gränsen mellan Älvsbacka och Butorp, kanske har olika innebörd i respektive bygd. De hembygdsaktiva valdes ut på basis av information från Jan Bengtsson, Skogsvårdsstyrelsen Värmland-Örebro,

själv boende i området, och de tio icke kända hembygdsaktiva valdes slumpvis ut ur telefonkatalogen. Eftersom endast tio personer svarade på enkäten, varav de flesta hörde hemma i gruppen hembygdsaktiva, föll den ursprungliga tanken att analysera de inkomna svaren utifrån de fyra ovan nämnda urvalsgrupperna. De inkomna svaren är också tämligen enhetliga till sin karaktär, och därför kommer endast en översiktlig summering av svaren att presenteras nedan.

Frågor och svar

1. Vem är du? (ålder, kön, yrke)

Av de svarande var fem kvinnor i åldern 42 till 76 år och fem män i åldern 52 till 76 år¹⁸. Flertalet kvinnor arbetade/hade arbetat inom vården, medan männen arbetade/hade arbetat som egna företagare, tecknare, lantbrukare och inom skogsbruk och industri.

2. Var bor du nu? Vilken är din relation till trakten av Älvsbacka och Pinoberget? (Är du född och uppväxt i Butorp/Älvsbacka, eller någon annanstans? I hur många år du har bott i Älvsbacka/Butorp?)

Fem av de svaranden bodde i Butorp med omnejd, och hade bott där i större delen av sina liv. Övriga svaranden hade anknytning till Älvsbacka, men endast tre var fast bosatta och uppväxta i Älvsbackatrakten. De andra två var bosatta i Karlstad, men kom ursprungligen från Stockholm.

3. Det finns som bekant många olika slag av forn- och kulturlämningar. Vilka forn- och kulturlämningar känner du till i din hemtrakt? Vidare; tycker du att det angeläget att dessa lämningar bevaras åt framtiden och vilka av dessa lämningar tycker du, i sådana fall, är viktigast att bevara?

Alla svaranden, utom två, nämner torplämningar. De ”övriga” två känner inte till några lämningar alls. I övrigt nämns kolbottnar, fångstgropar, stenmurar, vägar, björniden, kvarnar kvartsgruvor Älvsbacka bruk o dyl.

Det bör poängteras att de svarande har förhållit sig till ett mycket snävt geografiskt område som ”hemtrakt”. Samtliga svaranden tycker i princip att det är viktigt att bevara kulturlämningarna till eftervärlden, men man

gör inga graderingar mellan bevarandevärdet hos olika lämningar.

4. Vad vet du om Pinoberget och de människor, ibland kallade "Pinotorpare", som bodde där?

De flesta, även hembygdsaktiva, känner inte till Pinoberget som platsnamn, men däremot begreppet Pinotorpare för en grupp människor. Ingen säger sig veta särskilt mycket om dem. Förekomsten av en trädgårdsmästare bland Pinotorparna, och att flera av dem gjort dagsverken hos Butorpsbönderna nämns i ett par svar. Några svaranden nämner en gångstig mellan Butorp och Älvsbacka som gått genom Pinotorparnas område. Flera svaranden nämner att de känner till flera torpgrunder.

Poängteras bör att ingen svaranden nämner någon av de båda ovan presenterade traditionerna kring Pinotorparna.

5. Vilken betydelse tillmäter du Pinobergets bebyggelse-lämningar? Bör de bevaras för framtiden? I så fall – varför?

De sex svaranden som kände till Pinotorparna ansåg att bebyggelselämningarna var av stort värde och borde bevaras för framtiden. Även tre av de svaranden som inte kände till Pinotorparna ansåg att bebyggelselämningarna var bevarandevärda i princip. Däremot motiverades sällan varför lämningarna skulle bevaras. De motiveringar som anges pekar på att lämningarna har ett värde som komponenter i kulturlandskapet, och att de bör utgöra minnen från "förr" åt kommande generationer.

Resultaten av enkätundersökningen visar att de tillfrågade tillmäter sentida bebyggelselämningar i sin hembygd ett stort värde, och man anser att dessa bör bevaras för framtiden. Mer förvånande var att ingen av de svarande kände till de båda traditioner som utgjorde en av utgångspunkterna för föreliggande projekt. Man kan alltså fråga sig vilken spridning dessa traditioner har, och i vilken grad de skall uppfattas som folkliga historieskrivningar.

Avslutande diskussion

De fysiska lämningarna

Bebyggelsen på Pinoberget anläggs under andra hälften av 1800-talet och används en bit in på 1900-talet. Detta är en period där det finns rikligt med andra källmaterial: arkivmaterial, foton, stående byggnader m.m., och det är inte självklart att de fysiska lämningarna i form av hus- och källargrunder, åkermarker, stigar, källor m.m. på något väsentligt sätt bidrar till förståelsen av människors livsvillkor från denna tid.

Vi vill dock hävda att om man mer i detalj önskar studera de obesuttnas bebyggelse och markanvändning, innehåller de fysiska lämningarna information som troligen inte kan fås på annat sätt. Ett exempel är bostäder ingrävda i backen. Det finns begränsade studier kring dessa men mycket återstår att göra (jfr Jönsson, 1976, 1981).

Den grundläggande tanken med föreliggande arbete har varit att med utgångspunkt från ett antal bebyggelselämningar genomföra en socialhistorisk studie. Vid dylika studier utgör äldre kartmaterial samt fornminnesregistret två utgångspunkter. Men, liksom för alla källmaterial finns här källkritiska aspekter. Hembygdskartan, det nytvåvågnade konceptet till ekonomiska kartan på 1800-talet, ger en, så vitt vi kan se, tämligen schablonartad och delvis ofullständig bild av bebyggelsen. Som konstaterats saknas åtminstone två bebyggelseenheter (Brytå, Gamla Brytå), vilka av allt att döma var etablerade och bebodda år 1888 när kartan fastlades. (Dessutom finns två bebyggelseenheter: Övre Granhult och Baggannas som möjligen var bebyggda). Vidare finns ibland en tydlig diskrepans mellan den information Hembygdskartans och fältkarteringarna ger av respektive enhets inägor. Detta gäller inte bara inägornas utbredning utan även markslag. Här bör man hålla i minnet att häradskartorna var tänkta att ges ut i skala 1:50 000. Detta innebar att mindre bebyggelseenheter inte karterades med någon större noggrannhet då de ändå bara blev en svart kvadrat på slutprodukten d.v.s. den tryckta kartan. Poängteras bör att Hembygdskartan inte ger uttrycklig information om vad det är för slags bebyggelse som ligger på Pinoberget. Vi har kunna konstatera att olika bosättningsvillkor gällde här; några innehade förpantningskontrakt och friköpt mark medan andra var backstugusittare och inhyses.

Vidare är begrepp som torp och backstugor problema-

tiska, särskilt som de förändrades under senare delen av 1800-talet. Utöver backstugorna fanns det människor som bodde i hus som var avstyckade och som varken var backstugusittare eller torpare utan t. ex. industriarbetare eller hantverkare. Som exempel på hur snabb förändringen kunde vara kan nämnas att det ibland finns skillnader i de kamerala beteckningarna mellan koncept och tryckt karta¹⁹.

Vad gäller fornminnesregistrets uppgifter om Pinoberget, baserade på fornminnesinventeringen 1988, så kan konstateras att dessa håller förhållandevis god kvalitet. Problemet är att inventeringen var ensidigt inriktad på registrering av lämningar efter bostadshusen, så om man vill studera bebyggelselämningarna som mer kompletta miljöer är fornminnesregistrets dokumentation otillräcklig. Inte heller de skillnader mellan de olika lägenheterna på Pinoberget som vi anser oss ha kunnat påvisa kunde utläsas av den dokumentation som finns i fornminnesregistret. Enligt vår mening kunde mer utförliga karteringar av bebyggelselämningarna tillföra mycket ny information.

De arkeologiska undersökningar som genomfördes i tre bebyggelselämningar på Pinoberget var mycket begränsade, och skall främst betraktas som experimentella titthål. Trots detta föreligger dock några resultat värda att nämna. Undersökningarna kunde bl. a. bekräfta att Bogbergets båda de jordkolor som funnits på platsen har fungerat som bostäder. Oss veterligt är det ovanligt med dubbla jordkolor, detta ter sig i varje fall gälla för den värmländska landsbygden utanför Bergslagen. Den överensstämmelse som fanns mellan Nedre Granhult och Bogberget vad gäller fyndsammansättning kan tolkas som att det förelåg viss samstämmighet i konsumtionsmönstret mellan de mer välbärgade och de fattigaste på Pinoberget. Det pekar förmodligen också på betydelsen av bruksbutikens sortiment för det lokala konsumtionsmönstret. Att det på Nedre Granhult framkom ett större antal fynd kan givetvis förklaras av att inbyggarna här var mer välbärgade än de i Bogbergets jordkolor. På Sanningen framkom inte samma typer av föremål, och inte heller keramik. Kanske kan detta tolkas som om att Sanningens invånare hade ett annorlunda konsumtionsmönster, och inte på samma sätt hade tillgång till bruksbutikens utbud som Nedre Granhults och Bogbergets inbyggare? Ett överraskande fynd är de häst-

skor som framkom på Bogberget. Tillgång till häst är annars inte vad man vanligtvis förknippar med de allra fattigaste på landsbygden.

Vad skulle då arkeologiska undersökningar kunna ge i framtiden. Ett intressant problemområde är konsumtionsmönster. I Ella Johanssons arbete kring skogsarbetare konstaterar hon att de besuttna hade andra relationer till pengar och konsumtion än de obesuttna. Det var t. ex. de obesuttna som konsumerade mest amerikanskt fläsk (Johansson 1994).

Socialhistorisk tolkning

Under andra hälften av 1800-talet anlades de bebyggelseämningar som idag finns på Pinoberget. Ett knappt hundratal människor bodde och verkade här fram till början av 1900-talet. Det finns inget som antyder att Pinoberget har varit bebyggt innan denna period och inget talar för att området kommer att befolkas igen. Människorna bodde och verkade på Pinoberget under olika villkor. Vi har kunnat se att några hade förpantningskontrakt på sina lägenheter, vilka gav kontraktsinnehavaren en relativt stor frihet gentemot markägaren. Här fanns även människor som omväxlande titulerades inhyses och backstugusittare. Om man får tro den tradition som ÖUHF återger fanns det t o m en man som bodde på Pinoberget mer eller mindre olovandes. Det är även möjligt att det skifte som Klaraborg och Skinnars ligger på friköptes år 1886 av Olof Eriksson.

De förefaller ha varit fråga om stor rörlighet bland människorna som bodde på Pinoberget. Ofta bodde man här under kortare perioder för att sedan flytta ut till andra platser, inte sällan för att återvända. Samtidigt visar arkivstudierna att Pinobergets invånare i stor utsträckning var släkt med varandra, och att grupper av bebyggelseämningar kan knytas till olika släktkonstellationer. Pinotorpet (eller möjligen Pino), Nedre (troligen också Övre) Granhult, Jönshagen och Fallet/Nybacks innehades av barn och barnbarn till Lars Pettersson, Bergängen. Troligen skall även jordkulorna vid Bogberget räknas hit. Pino och Burfallet innehades under en period av två bröder Lars Fredrik och Jan Olov Danielsson. Brytå och Gamla Brytå, Skinnarbacken (som möjligen är det ursprungliga Brytå), Skinnars och Klaraborg innehades av en tredje släktgrupp bestående av två familjer förenade genom Maria Olovsson. Däremot förefaller de norra bebyggelseenheterna Sanningen, Lögnen, Eriksberg liksom Baggannas i nordväst ha bebotts av personer utan släktmässiga band till vare sig varandra eller de tre andra släktgrupperna.

Troligen har människorna haft olika relationer till Älvsbacka bruk och Butorpsbönderna. Det förefaller som Lars Pettersson släktgrupp i stor omfattning försörjde sig genom att arbeta på bruket. I 1879 års avräkningsbok förekommer de båda bröderna Lars Magnus och Peter Larsson på Nybacks och Granhult. Fyra av Brytås invå-

nare finns i avräkningsböckerna från 1879 och 1884. Även Nils Bergman på Lögnen och Jan Olov Danielsson på Pino förekommer i de avräkningsböcker och avlöningsböcker som studerats. (avräkningsböcker 1879, 1880 1884, 1885, avlöningsbok 1892.)

I de traditioner som finns kring Pinoberget anges att de som bodde här var smeder, särskilt tydlig är uppgiften om smältsmeden Olle Grankvist som bodde på Nedre Granhult. Det kan noteras att inga av de pinotorpare vi stött på i arkiven titulerades som smeder. Inte heller ens någon Olle Grankvist kan beläggas som smed vid Älvsbacka bruk. Möjligheten finns dock att han senare, efter brukets nedläggning 1893, blev smed vid något annat bruk och bodde på Nedre Granhult mellan 1900-1904. Med undantag för Erik Eriksson i Brytå som tituleras "jernvägdräng" i 1884 års avräkningsbok och senare som "jernsynare" och "jernarbetare" samt valsverksarbetarna Hindrik Eriksson och Jan Olov Danielsson, har Pinobergets invånare inga specifika yrkestitlar. I 1879 års avräkningsbok är de personer som över huvud taget har specifika yrkestitlar skrivna på Östanås. Man får här intrycket att de på Pinoberget boende männen försörjde sig på t. ex. kolning eller andra sysslor utanför den direkta järnproduktionen. Inga direkta kopplingar mellan Eriksbergs, Sanningens och Burfallets invånare och bruket har kunnat beläggas. Detta kan innebära att dessa människor i större utsträckning försörjde sig med att arbeta hos butorpsbönderna eller på andra platser.

Som en summering av fältarbetsresultaten tyckte vi oss kunna belägga skiktningar bland Pinobergets bebyggelseämningar, och delade in dem i fyra olika grupper. Vid en jämförelse mellan våra resultat av studierna av de sentida bebyggelseämningarna respektive arkivmaterialen kan man se att det föreligger en hel del överensstämmelser mellan det skriftliga och det arkeologiska källmaterialet.

Nedre Granhult uppfattades vid fältarbetet som en plats som stod i en klass för sig, och framträdde som den plats där områdets mest välbärgade person synes ha bott. Vi har inte kunnat belägga att Olle Grankvist arbetade som smältsmed på Älvsbacka bruk, men det finns ingenting som motsäger att han blev smed senare och han under åren 1900-1904 bodde på Nedre Granhult som smed.

För den andra gruppen, Skinnars, Skinnarbacken, Övre Granhult och Eriksberg, föreligger både överensstämmelse och avvikelse mellan skriftliga källor och arkeologiskt material. Eriksbergs invånare bestod bl. a. av en avskedad fältjägare, och de bör inte ha levt under samma goda förhållanden som inbyggarna på Skinnars och Skinnarbacken. Skinnarbacken, troligen det ursprungliga Brytå, beboddes bl. a. av den ekonomiskt framgångsrike Olof Eriksson. Skinnars friköptes sannolikt år 1886 då Olof Eriksson bosatte sig där i samband med sitt giftermål. Det är därför av intresse

att notera att Skinnarbacken har en del gemensamt med Nedre Granhult. Bl. a. finns tydliga terrasser vid båda bostadshusen, vilka renderar lämningarna manifesta utseenden. Förmodligen skulle de fysiska lämningarna vid Eriksberg ha sett annorlunda ut idag utan de sentida skador som har kunnat konstateras. Här finner vi en överplöjd husgrund och en genombruten odlingsmur, och vi har, i de enkätsvar vi fått in (se ”Hur människor i bygden ser på Pinoberget”), fått uppgifter om att det har förekommit köksodling på Eriksberg. Förmodligen har de sentida störningarna bidragit till att ge platsen ett mindre välmående och ordnat utseende. Vad gäller Övre Granhult har vi mycket få arkivuppgifter, men möjligen har platsen, tillsammans med Nedre Granhult, ingått i Lars Petterssons förpantningskontrakt. Möjligen kan också Isak på Burfallet under en period, fram till 1908, vistats på Övre Granhult.

Den tredje gruppen bestod av Fallet/Nybacks, Burfallet, Brytå, Gamla Brytå, Klaraborg, Sanningen och Lögnen, vilka av oss uppfattades utgöra den mer ordinarie bebyggelsen på Pinoberget. Våra bedömningar stämmer till stora delar överens med de uppgifter vi har fått fram om dess inbyggare i arkivmaterialen. Undantagen är Fallet/Nybacks och Klaraborg. Den senare har troligen besuttits av en son till Olof Eriksson, Petrus Emanuel, så det kan alltså ha varit ett friköpt ställe. Det bör poängteras att Klaraborg, liksom Eriksberg, föreföll ha skadats av sentida aktiviteter vilket försvårade bedömningen. Fallet/Nybacks tillhörde en man som innehade en liknande social ställning och ekonomisk situation som Peter Larsson på Granhult.

Till den fjärde gruppen förde vi Baggannas och Bogberget. Dessa bebyggelselämningar representerar bostäderna för de fattigaste i samhället, och de hade helt andra utformningar än övrig Pinobergsbebyggelse. Änkan Bagganna försörjde sig med att koka lim och ta hand om sinkor. I Bogbergets jordkolor bodde, enligt traditionen, tjuven Bogen (troligen Olof Pettersson) som förvägrats bo på brukets mark. Det föreligger här överensstämmelse mellan skriftliga källor och de fysiska lämningarnas vittnesbörd. Bilden kompliceras dock något om man väger in det fyndmaterial som påträffades vid undersökningen av Bogberget. Detta fyndmaterial uppvisade kvalitativa likheter med fyndmaterialet från Nedre Granhult, vilket sannolikt beror på att både inbyggarna i Nedre Granhult och Bogberget hade tillträde till bruksbutikens sortiment.

Det finns anledning att dröja sig kvar en stund vid Bogbergets båda jordkolor. Att jordkulorna av samtiden inte alltid utgjorde ett självklart, vardagligt inslag kanske Lars Magnus Palmqvists dagboksanteckningar visar. Lars Magnus Palmqvists levde under åren 1846-1897 och han verkade som ambulerande skollärare i Övre Ullerud. Han förde mellan åren 1868 och 1879 dagbok där han nedtecknade olika tankar och tilldragelser i stort och smått. Blandat med mer vardagliga note-

ringar om arbetsdagen, möten med människor, väderleksförhållanden, ekonomiska transaktioner m.m. gör han anteckningar inom skilda områden som t. ex. politik, teknik och vetenskap. Såsom ambulerande skollärare i socknen under många år, bör han varit väl förtrogen med de människor som levde här, och under vilka villkor de levde. Han var dessutom vid flera tillfällen i Älvsbacka där han bl. a. besökte bruket. Den 15 jan 1877, under rubriken ”Livet inom- och utomhus förr och nu”, skriver han: ”Även för de mest obildade folk utgör en bostad eller boning ett av de största behoven, t. ex. ett tält, ett blockhus eller en jordkoja, som ännu lappar, amerikans vildar m. fl.; därifrån hade blivit timrade eller murade bostäder” (Palmqvist 1877, s. 57 2:a delen). Palmqvist betraktar alltså jordkojan, som man får begripa som en i marken ingrävd bostad, som något som i första hand skall tillskrivas ”...lappar, amerikans vildar m. fl...”

Detta skriver således en person som hade god lokal-kännedom och som följaktligen borde känt till hur människor levde, bodde och verkade i trakten. Av Hembygds-kartan att döma var Bogberget inte övergivet vid den tid som Palmqvist verkade. Att Palmqvist inte sätter jordkojan i förbindelse med sin egen samtid och närområde utan använder sig av ”etnografiska” exempel är värt att notera. Han levde i en tid av snabb förändring. Han fascinerades av, och var någorlunda väl i orienterad i, tekniska och vetenskapliga framsteg. För denne skollärare verkar det som om jordkulan var ett passerat evolutionärt stadium.

Vad kan man då se för orsaker till att man finner två ingrävda bostäder intill, nästintill på, socken- och häradsgränsen, mellan brukets och böndernas mark? Att man valde att bygga jordkolor kan bero på rent praktiskt, funktionella förhållanden. Jordkulan krävde mindre byggnadsvirke, vilket, med tanke på den omfattande kolningen, möjligtvis var en bristvara i området. Det krävdes mindre vedbrand för uppvärmning av bostäderna, vilket, för en person som kanske hade begränsad tillgång till sådan, var en fördel. Men det fanns fler fattiga och virkesbristen var tidvis mycket stor kring bruken. Stämmer traditionen om att det bott en tjuv, en representant för det lokala trasproletariatet, i dessa jordkolor, är en annan förklaring möjlig. Kanske skall jordkulorna förstås som ett socialt stigmata. Det förefaller inte otroligt att det ligger något i den av ÖUHF återgivna traditionen att ”Bogen” byggde sina jordkolor på ”ingen mans land”. Jordkulorna ligger så nära gränsen att de kunde, om man inte var en nitisk lantmätare, uppfattas ligga på gränsen. Denna tradition skulle kunna tolkas att Bogen ursprungligen byggde de båda jordkulorna illegalt. Möjligen valde han att uppföra två jordkolor hellre än att uppföra en vanlig knuttimrad stuga som vanligt, hederligt folk bodde i. Genom att på detta sätt ”erkänna sin uselhet”, undgick han att provocera och kanske bli bortjagad.

Vi har här pekat på Pinotornas heterogena livsvillkor och deras bostäders heterogena utformning. Detta till trots vill vi ändå hävda att Pinobergsbebyggelsen utgjort en sammanhängande enklav. För detta talar dels förekomsten av släktskap mellan många inbyggare, dels de rumsliga förhållandena med en stig som band samman de olika boplatserna till en tydlig slinga.

Det faktum att det förelåg tämligen stora överensstämmelser mellan vårt sätt att tolka det arkeologiska källmaterialet, och de uppgifter som framkommit vid arkivstudierna, talar för att de metoder vi tillämpat vid denna studie kan vara fruktbara sätt att studera obesutten bebyggelse på. Det bör dock poängteras att det hade varit av stort värde om vi hade kunnat genomföra mer omfattande utgrävningar, eftersom de fyndmaterial som påträffades vid våra begränsade undersökningar vittnade om mer komplexa förhållanden än de vi pekat på.

Det hade också varit intressant om vi hade kunnat gå vidare med, och fördjupa studierna kring, de lokaler som uppvisar dålig samstämmighet mellan arkeologiskt källmaterial och skriftliga uppgifter. Dessa lokaler kan utgöra ingångar till kunskap om sociala förhållanden som vi inte har kunnat få grepp om med de källmaterial och metoder som har tillämpats i denna studie.

Folkliga traditioner och "verkligheten"

Med de försök till tolkningar som här gjorts är det intressant att gå tillbaka till de folkliga traditioner som fanns kring Pinoberget (se "Traditioner kring Pinoberget"). Dessa traditioner skiljer sig från de resultat som framkommit här.

Den första traditionen omtalade att pinotorparna valt att etablera sig på Pinoberget eftersom de inte ville bo på brukets mark. Uppgiften att de inte ville bo på brukets mark är egentligen anmärkningsvärd då flera pinotorpare skulle vara, enligt ÖUHF, smeder. Smederna hade ju en helt avgörande roll i tysk-, vallon och lancshiresmidet, och det var mycket viktigt för bruken att knyta dessa till sig. Traditionens uppgifter kunde alltså tolkas som att pinotorparna gav uttryck för motstånd mot äldre strukturer av beroende och en upplösning av traditionerna. När vår studie visar att det inte fanns några smeder bland pinotorparna, framstår det faktum att de inte bodde på brukets mark som mindre märkligt. Det är två förhållanden som bör noteras här. Uppgiften att det var smeder som bodde på Pinoberget, och att benämningen *Pinotorpare* implicerar att dessa var torpare. Dessa påståenden beror snarast på att begrepp som *smeder* och *torpare* för eftervärlden har en mer generell betydelse, där smed förstås som arbetare på bruket och torpare som folk som bor på ofri grund, gärna på skogen.

Enligt den andra traditionen tecknas bilden av pinotorparna som en särskild social grupp vilka var särskilt utsatta för osäkra förhållanden. Detta stämmer inte överens med de uppgifter som framkommer i vår studie.

Av allt att döma levde inte Pinobergets inbyggare under så speciella förhållanden att de skall uppfattas som en särskild social kategori. Liknande livsvillkor har funnits i Värmlands bruksbygder och i Älvsbacka närområde. Som konstaterats utgjorde pinotorparna i själva verket en socialt heterogen grupp som levde med varierande ekonomiska villkor och det finns ingenting som tyder på att dessa skulle vara mer utsatta för osäkerhet än t. ex. den genomsnittliga torparen eller dagkarlen på bruket.

Hur uppstår då dylika historieuppfattningar? Bilden av 1800-talet handlar inte sällan om fattiga torpare, frusna kolare och emigranter flyendes fattigdom och förtryck. Olika epoker bär olika klichéer; bronsåldern har sin kultutövning, vikingatiden sina hornbeprydda bärsärkar och medeltiden sitt katolska mörker. Att Pinobergets invånare för eftervärlden framstår som särskilt fattiga och förtyckta kanske mer handlar om den allmänna uppfattning som 1900-talsmänniskan har av föregående sekel. Denna generella bild, eller stereotyp, svarar mot ett slags behov i 1900-talet. Vår egen tid, präglad av välfärd och bekvämlighet, betraktas utifrån, kontrasteras med och, i viss mån, förklaras av det fattiga och hårda 1800-talet. En annan, kanske kompletterande förklaring, är att namnet "Pino" och sammansättningar av detta ord: "Pinoberget", "Pinotorpre" agerat i tolkningen. Dessa namn, vilket för tankarna till orden "pina", "pinade" etc., kan ha bidragit till framväxten av denna tradition.

Avslutningsvis kan nämnas ett tydligt exempel att historien kan uppfattas och beskrivas på olika sätt även inom vetenskapen. I *Järnbruksminnen* i Nordiska museets serie *Svenskt liv och arbete* från 1952 och skildras den hårda verklighet lancshiresmeder och andra arbetare på järnbruken hade vid tiden kring sekelskiftet. Hårt arbete, osäkra förhållanden och knappa omständigheter präglar de minnesteckningar som nedtecknats och sammanställts. Det föreligger ingen anslående skillnad mellan olika yrkeskategorier, utan alla är arbetare som delar samma hårda villkor. Detta kan ställas mot den bild man får i Barbro Bursells etnologiska arbete, *Träskoadel* från 1975. Här lyfts istället fram det speciella i lancshiresmedernas arbetsvillkor och levnadsförhållanden. Här beskrivs smedernas nyckelroll i produktionen, den hantverksmässiga produktionsformen och den traditionella arbetsorganisationen. Vidare diskuteras smedernas sociala status, deras relativt starka ställning gentemot bruksägarna samt deras relativt goda ekonomiska förhållanden. Det är en skildring av en grupp stolta och högt ansedda specialister – en adel bland arbetare. Järnbruksminnen och Träskoadel är två skildringar av delvis samma verklighet. Det är skrivna vid olika tider och speglar två olika behov av historien.

Fotnoter

¹ Begreppet "Butorp" (liksom "butorpsbönder" etc.) avser, om ej annat anges, hemmanen Norra Butorp, Butorp, Södra Butorp, Kvarnbråten, Norra Ås och Södra Ås.

² Enligt samtal med Jan Bengtsson, byalaget Älvan, Älvsbacka, våren 1999.

³ Vad som avses med "Norra Sjön" är inte klarlagt, men det rör sig med troligen om antingen som Ö Örten, Lersjön eller Gräsmången. Gräsmångens södra strand är belägen ca 1,5 km NO om Bogberget, Lersjön en dryg km SO och Östra Örtens norra strand ligger 2 km NNV om Bogberget. Vid samtal med Jan Bengtsson (001018) hade han hört att just Lersjön refererades till som den norra sjön. En annan tolkning skulle kunna vara att det är Horrsjön som avses, även om detta bara verkar ha varit en tillfällig uppehållsort för Olof Petterson i samband med rättsprocessen 1843.

⁴ Enligt Övre Ulleruds husförhörlängd 1866-70 anges Maria som född i Sunnemo

⁵ Vad "-fors" står för är oklart.

⁶ Färnebo häradsrätt, lagtima vinterting 1869: §138

⁷ Enl. telefonsamtal med den i Butorp boende Nils Haglund 00 10 18 så kallades, enl. Nils far, Burfallet även för Fredrik-Daniels

⁸ På Älvsbackasidan heter detta vattendrag, enligt Gula kartan, Sunddammsbäcken.

⁹ Förteckning sammanställd av ÖUHF.

¹⁰ Samtal med N Haglund, boende i Butorp 00 10 18

¹¹ I samtal A Amundsson, deltagare i ÖUHF torpinventering 00 10 18.

¹² Nyeds häradss dombok lagtima vårting § 57 samt lagtima höstting §33

¹³ Detta, att Anna hette "Bagganna" efter sin far, bekräftas av Eva Carlsson, deltagare i ÖUHF torpinventering i telefonsamtal 001107

¹⁴ Vad gäller fyndposter vid Pinobergsgrävningarna så har tegel/bränd lera, butelj- och fönsterglas, keramik (keramik och buteljglas har i möjligaste mån sorterats så att skärivor tillhöriga ett kärl slagits ihop till en egen post), djurben, samlats in per lager och ruta, övriga poster omfattar ett föremål (men kanske flera delar av samma föremål)

¹⁵ Berättat av Eva Carlsson vid ett telefonsamtal 00 11 06.

¹⁶ Enligt Övre Ulleruds hembygdsförening står följande under Finnbacken i Älvsbacka husförhörlängd 1821-25: "Fältj. P Jonsson Pino f 1787 i Sunnemo. Fl Stenåsen 1825".

¹⁷ Enligt Jan Bengtsson brukade hans far säga om ett vattendrag att det "bröt av" vid den punkt där det övergick från ett lugnare lopp till att rinna/forsa snabbare. Muntligt meddelat 00 11 30. I värmländskt dialekt uttalas "av" gärna "å".

¹⁸ Vissa svaren har inte angett ålder och kön, men det går i flera fall att gissa sig till vilket kön det handlar om.

¹⁹ Information kring gamla ekonomiska kartan erhöles av kulturgeograf Ulf Jansson, Stockholms Universitet i telefonsamtal 00 09 14

Referenser

- FMR = Fornminnesregistret, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Hembygdkartan* = Ekonomiska kartan 1883-1895. Publicerad som konceptversion, mestadels i skala 1:20 000. Utgiven 1991 av Studieförbundet Vuxenskolan, Värmlands Museum, Värmlands hembygdsförbund, Nya Wermlands-tidningen och Lantmäteriet.
- ÖUHF = Övre Ulleruds hembygdsförenings torpinventering. Häften över Butorp, Norra och Södra Butorp samt häfte över Södra Åstorp och Södra och Norra Ås
- Landsarkivet i Uppsala
- Örebro länsfängelse kyrkobok 1868-74
- Örebro länsfängelse fångrulla 1870
- Lantmäteriakter*, Lantmäteriverkets forskningsarkiv i Gävle (LMV)
- R 99-1:1 Sockenkartan, Övre Ullerud med beskrivning över hemmanen 1707
- R 92-16:2 Skogsdelningskarta över Östanås och Älvbacka 1752
- R 99-49:2 Storskifteskarta, Norra Ås 1793
- R 99-9:2 Laga skifteskarta, Södra Butorp 1843-44
- R 99-49:4 Laga skifteskarta, Norra Ås 1845
- R 99-50:5 Laga skifteskarta, Södra Ås 1846-51
- R 99-8:2 Laga skifteskarta, Norra Butorp 1917
- Värmlandsarkiv*, Karlstad
- Östanås bruks avlöningsbok 1892
- Östanås bruks avräkningsböcker 1879, 1880, 1884, 1885
- Kyrkobokföring
- Älvbacka husförhörslängder 1802-95
- Älvbacka vigselbok 1850-90
- Älvbacka födelsebok 1800-90
- Övre Ulleruds husförhörslängder 1845-1930
- Ö Ulleruds vigselbok 1850-90
- Ö Ulleruds födelsebok 1800-90
- Domböcker
- Färnebo härads dombok, 1869 Lagtima vinterting
- Nyeds härads dombok 1843, Lagtima höstting
- Nyeds härads dombok 1869
- Tingsrätten i Karlstad
- Kils härads Fastighets- och Inteckningsböcker
- Austin, D. & Thomas, J. 1990. The proper 'study' of medieval archaeology: a case study. I: Austin, D. & Alcock, L. *From the Baltic to the Black Sea. Studies in Medieval Archaeology*. London.
- Bursell, B. 1975. *Träskoadel En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900*. Stockholm.
- Emilsson, S. & Larsson, C. 1976. *Från jordbruks- till industriproletariat*. Specialarbete på Sundstagsgymnasiet, Karlstad.
- Essemyr, M. 1991. Livsmedelsförsörjning och näringsstandard i det svenska brukssamhället. *Bergslagsarkiv. Årsbok för historia och kulturhistoria i Bergslagen*. Årg 3. Uppsala.
- Furuskog, J. 1924. *De värmländska järnbruken. Kulturgeografiska studier över den värmländska järnhanteringen under dess olika utvecklingsskeden*. Filipstad.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. (Polity Press) Cambridge.
- Jernbruksminnen* 1952 Rehnberg, M. (red.) Svenskt liv och arbete. Stockholm.
- Jonsson, U. 1983. Bruksdöden i Örebro, Västmanland och Kopparbergs län *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1983:5
- Johansson, E. 1994. *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Stockholm.
- Jönsson, T. 1976. *Jordstugor i Sydsverige. Den ingrävda bostadens utbredning, form, funktion och konstruktion*. Lund.
- Jönsson, T. 1981. Inte bara trollen bodde i jordhålor. *Engelbrekt, tema 2*. Örebro.
- Larsson M. 1986. *Arbete och lön vid Bredsjö bruk. En studie av löneprinciper och nivåer för olika yrkeskategorier vid Bredsjö bruk 1828-1905*. Uppsala.
- Lind, H. & Svensson, E. manus. *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering*.
- Lind, H., Svensson, E. & Holmgren, I. 2000. *Rapport över karteringar av sentida bebyggelse lämningar på Pinoberget*,

- Övre Ulleruds och Älvsbacka socknar, Värmlands län, samt Rapport över arkeologiska delundersökningar av de sentida bebyggelseämningarna Bogberget, RAÄ 23, Älvsbacka socken, Sanningen, RAÄ 71, Övre Ulleruds socken, Nedre Granhult, RAÄ 73, Övre Ulleruds socken. Otryckt rapport.
- Melander, B. 1992. Vem minns Älvsbacka bruk? *Värmländsk kultur* 1992:4.
- Rosell, E. 1984. *Ortnamn i Värmland*. Stockholm.
- Rondahl, B. 1972. *Emigration, Folkomflyttning och säsongsarbetet i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle*. Uppsala.
- Palmqvist, L.M. Dagbok 1868 till 1879 2:a delen. Stencil
- Skeppstedt, J. 1975. *Munkfors – en beskrivning av ett bruks-samhälle*. Sektionen för arkitektur. Seminarieuppgift i Arkitekturens teori och historia. Chalmers tekniska högskola. Göteborg.
- Söderberg, J. 2000. Sociala och demografiska verkningar av bruksdöden i Värmland. I: Söderberg, J. *Den moderna människans uppkomst och andra uppsatser*. Stockholm
- Thomas, K. 1984. *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500-1800*. London.
- Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford/Providence.
- Welinder, S. 1992. *Människor och landskap*. Uppsala.